

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

Qol jazba huqıqında

Qosbergenov Baxram

**JOQARI RUWXIYLIQTI RAWAJLANDIRIWDA INSAN
FILOSOFIYASINIŃ ORNI**

5A111601- Social- gumanitar pánlerdi
oqıtıw metodikası (ruwxıylıq tiykarları)

Magistr

**akademik dárejesin alıw ushın jazılğan
dissertasiya**

İlimiy basshı:

akademik J. Bazarbaev

NÓKIS – 2019

JOQARI RUWXIYLIQTI RAWAJLANDIRIWDA INSAN FILOSOFIYASINIŇ ORNI

REJE:

Kirisiw.....	2
I-bap. Joqarı ruwxıylıq insanınıń kelbeti	
1.1. Ruwxıylıq ne?	6
1.2. Shaxstıń ruwxıylıǵı pazıyletleri	14
1.3. Milliy ruwxıylıq millet progresiniń áhmiyetli faktori	22
II-bap. İnsan filosofiyası ruwxıylıqtıń ózegi	
2.1. Áyyemgi İndiya hám Qıtay filosofiyasında insan ruwxıyatı.....	26
2.2. Áyyemgi İran hám Turan filosofiyasında insan haqqında.....	45
2.3. Áyyemgi Grek filosoflarınıń insan ruwxıyatı haqqında oyları... ..	52
III-bap. İslam ruwxıyatı hám insan filosofiyası	
3.1. İslam dini hám ruwxıyatı.....	64
3.2. Ájiniyaz kóz-qaraslarında insan ruwxıylıǵı.....	74
Juwmaq.....	80
Paydalanǵan ádebiyatlar	81

Kirisiw

Insan barlıq zamanda da óziniń kimligin, ózligin biliwge umtılgan. İnsan máselesine bağıshlangan túrli gipotezalar, teoriyalar hám koncepsiyalar jaratıldı. Lekin zamanlar ótiwi menen insan dep atalıwshı maqluqatda ele úyrenilmegen sheshiliwi zárúr bolgan máseleler, jumbaqlar kóbeyip bara beredi.

Áyyemgi zaman filosofları, tiykarınan, áyyemgi İndiya hám Qıtay filosofları insan eki úlken qúdiret — dene menen jannan ibarat, jan deneni tárík etip, ruwxqa aylanıp turadı, ruwx bolsa ólmeydi dep túsindirgen bolsa, áyyemgi İran hám Turan filosofları insan bolmısı álem bolmısı menen baylanıslı, insan bolmısı álem bolmısında óz kórinisin tabadı. Álem bolmısı bolsa tórt tiykarǵı elementten: toppıraq, bolmısınıń formalarınan biri bolgan insan tábiyatı da usı tórt element penen baylanıslı boladı, dep isendiriwge háreket etedi.

Áyyemgi İran hám Turan filosofiyası tásirinde payda bolgan Grek filosofları bolsa insan kosmostıń bólegi, álleqanday ózine tán qásiyetlerdi jámlegen mikrokosmos, dep túsindirgen edi. Áyyemgi Grek filosofları insan menen álemdegi basqa tiri maqluqatlar ortasında úlken pariq barlıǵın aytqan edi. İnsan - «aқıllı sociallıq maqluq» ekenligin hár tárepleme sıpatlap beriwge umtıldı. Solay etip, áyyemgi zaman filosofları insan álemdegi tiri maqluq – álemniń taji, shoqqısı ekenligin aytıp, onı birinshi orınǵa kóterdi. İnsan álemde bar bolgan tiri maqluqatlardıń birde-birewine uqsamaslıǵın qayta-qayta aytıp ótedi.

Orta ásir filosofları bolsa insannıń eń áhmiyetli qásiyeti onıń «Qudayǵa uqsaslıǵı», dep túsindirdi. Usı insanǵa uqsas Qudaydı álemnen tısqarıda dep bildi. Quday pútkil álemniń iyesi boldı. Sonlıqtan da musulman hám xristian filosofları orta ásirde Qudayda jámi bar qásiyetleridi, káramatlardı úyreniwge umtıldı. Qudaydaǵa tán barksamallıqtıń kórinislerin insannan izledi. Allaǵa, Haqqa jetiwdi arzıw qılǵan ruwxıy-mánawiy barksamal insandı súwretlewge urındı.

Jańa dáwir filosofları orta ásir filosoflarınana parıq qılıp, insan - sociallıq maqlıq, dep sabaq berdi. XVIII—XIX ásirlerde Evropada qalıplesken nemis klassik filosofiyası wákilleriniń bir toparı insan kamalatında sanalıq, aqıllıq (ratsionalizm) shesheiwshi áhmiyetke iye boladı, dese, basqa birewleri insanniń insan bolıp qalıplesiwinde sezim-tuyg'ı, sanasızlıq (irratsionalizm) tiykarǵı rol oynaydı, dep túsindiredi. Jáne basqa bir topar filosoflar insanniń insan bolıp qalıplesiwinde sociallıq ortalıq, ásirese, miynet úlken áhmiyetke iye boladı, degen pikirlerdi aytadı.

Insan haqqındıǵı filosofiyalıq pikirler haqqında esletip ótiwimizdiń sebebi barlıq zamanlarda da, barlıq jerde de insan máselesi filosofiyaniń tiykarǵı teması ekenligin kórsetiw. Lekin insan máselesi tek filosofiyaniń izertlew obykti bolıp ǵana qalmaq, bálki basqa pánlerdiń de diqqat orayında boldı. Basqa pánler insanniń málim bir bólegin, ayırm qásiyetlerin úyrengen bolsa, filosofiya insandı bir pütün úyreniwge háreket etti. Basqasha aytqanda, filosofiya insanniń tábiyiy-sociallıq áhmiyetin, onıń álemdegi tiri maqluqatlar arasındagi parqın túsindiriwge urındı. İnsanniń denesi, ruwxıyatı, mánawiyatı arasındagı ózara baylanıs mexanizmi áhmiyetin kórsetiwshi nızamlıqlardı anıqlawǵa umtıldı. İnsanniń álemge bolǵan múnásibetin, onıń átirap-ortalıqtı, hátteki ózin-ózi ózgerge alıw jolları hámusılların, óz táǵdirin ózi belgilewshi maqluqat ekenligin hár tárepleme analizledi. Ózi haqqında, óziniń ruwxıy-mánawiy kórinisi haqqında túrli ideyalar, táliymatlar jarattı. Haqıyqatında, insanniń ózi haqqında jaratqan ideyaları da zamanlar ótiwi menen ózgerip, bayıp yaki gónerip otıradı.

Temaniń aktualıǵı: Insan barlıq zamanda da óziniń kimligin, ózligin biliwge umtılǵan. Insan máselesine baǵıshlanǵan túrli gipotezalar, teoriyalar hám koncepsiyalar jaratıldı. Lekin zamanlar ótiwi menen insan dep atalıwshi maqluqatda ele úyrenilmegen sheshiliwi zárúr bolǵan máseleler, jumbaqlar kóp. Házirgi zaman rawajında, ilim hám texnika progressiniń insanniń

fizikalıq hám ruwxıy kórinisine ruwxıyatı hám professional tájiriyesine tásiri onı bir pútin úyreniw temanıń aktuallıǵı

İzertlewdiń maqseti: Totalitar dúzim ideologiyasınıń tiykarı esaplangan marksistlik-leninlik filosofıyanıń eń tiykarǵı kemshiliklerinen biri insannıń ruwxıy álemin úyreniwge jeterli itibar berilmedi. Búgingi puqaralıq, insanparwar, demokratiyalıq jámiyet, huqıqıy mámleket qurıw uchun Ózbekistfn sharayatında mámleketimizdiń sotsiallıq-siyasıy, mádeniy-mánawiy táǵdirin sheshiwde joqarı tájiriyeбели qánigelardi insan haqqındaǵı filosofiyalıq bilimler menen támiynlewde uzaq dawam etken evolyucion procestin' nátiyjesi bolǵan insannıń táni, ruwxıyatı hám mánawiyatı ortasındaǵı óz-ara baylanıs mexanizmin úyreniw.

İzertlewdiń wazıypaları:

- Filosofiya insannıń tábiyiy-sociallıq áhmiyetin úyreniw,
- Onıń álemdegi tiri maxluqatlar arasındaǵı ornın kórsetiw,
- basqa janzatlardan farqın túsinditiw,
- Insannıń táni, ruwxıyatı, mánawiyatı arasındaǵı ózara baylanıs mexanizmin kórsetiwshi nızamlıqlardı anıqla,
- Insannıń álemge bolǵan múnásibetin, onıń átiraptı, ázin-ózi ózgerte alıw jolları hám usılların úyreniw,
- óz táǵdirin ózi belgilewshi ullı maqluqat ekenligin hár tarepleme analizlew

Mashqalalardı úyreniw dárejesi: Totalitar dúzim ideologiyasınıń tiykarı esaplangan marksistlik-leninlik filosofıyanıń eń tiykarǵı kemshiliklerinen biri insannıń ruwxıy álemin úyreniwge jeterli itibar berilmedi. Birinshi Prezident İ.A.Karimovtıń shıǵarmaları hám olardıń xalqımızdı ruwxıy jaqtan tárbiyalawǵa qaratılǵan Qaraqalpaqstan Respublikası jaǵdayında akademik J.Bazarbaevtıń maqalalarınan basqa jumıslar júdá az dárejede.

**Ízertlew ob`ekti:** Erteden kiyatırǵan insan haqqındıǵı hám házirgi dáwirde sotsiallıq tarawdaǵı insan filosofiyası izertlewdiń ob`ekti boldı

Ízertlewdiń predmeti: Insan bolmısı haqqındaǵı dáslepki kóz-qaraslar, Áyyemgi Shıǵıs hám Batıs xalıqları tárepinen jaralǵan ápsanalar, ertekler, dástanlar jumısımızdıń predmeti esaplanadı

Jumıstıń metodologiyalıq hám teoriyalıq tiykarları: Jumıstıń metodologiyalıq tiykarları insan bolmısı haqqındaǵı dáslepki kóz-qaraslar, Áyyemgi İran hám Turan filosofiyası áhmiyetiniń sáwleleniwi. I.A.Karimovtıń shıǵarmalarındaǵı ruwxıylıqtıń sistemasın basqarıw, ólshemleri hám ǵárezsizlikti bekkemlewdegi rolin kórsetetuǵın, «áwladlarımız bizden de aqıllı, bizden de sawatlı, bizden de jetik bolsın» degen shaqırırǵı, kórsetpeleri.

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı: Bul másele boyınsha Qaraqalpaqstan jaǵdayında ilimiy izertlewler júdá az.

— **Jumıstıń teoriyalıq hám praktikalıq áhmiyeti:** Ózbekistan Respublikası birinshi Prezidenti I.A.Karimov aytqanıday, tálim hám tárbiyada insanparwarlıq ideyalarına boysındırıw, al onıń praktikalıq áhmiyetine kelsek jumıstı jaslar arasında joqari ruwxıylıqtı rawajlandiriwda kómekshi material sıpatında qollanılıwı múmkin.

Jumıstıń dúzilisi: Kirisiw, úsh bap segiz paragraf, juwmaq hám paydalanǵan ádebiyatlardan turadı.

I-bap. Joqarı ruwxıylıq insanıń kelbeti

1.1. Ruwxıylıq ne?

Biz ádette mánawiyat haqqında, onıń mazmun-maǵanası, turmısımızdaǵı ornı hám áhmiyeti haqqında kóp aytısamız. Lekin negedur kerisinshe hallarda kópshilik mánawiyat ózi ne degen sawalǵa anıq hám ápiwayı juwap beriwge qıynaladı. Men bunday halatqa ózimniń jeke tájiriybemde kóp ret gúwa bolǵanman. Juwapkerli basshılıq lawazımlarına talabanlardı tańlawda ótkeriletuǵın sáwbet barısında olardıń professional qániygeligi, bilimi, shólkemlestiriwshiligi, turmıslıq tájiriybesi, insanıy pazıyletleri menen bir qatarda ruwxıy dárejesine de ayrıqsha itibar qarataman hám kóp jaǵdaylarda mánawiyat haqqında beriletuǵın sawallarǵa hár qıylı, bazıda bolsa bir-birine qarama-qarsı, qandayda bir anıq emes, sayız juwaplardı da esitiwge tuwra keledi.

Álbette, «mánawiyat» túsiniginiń ilimiy, filosofiyalıq, ádebiy yaki ápiwayı tilde sáwlelenetuǵın kóplep táriyplerin keltiriw múmkin. Ulıwma, ózinde júdá tereń hám keń qamtıwlı mazmun maǵananı jámlegen bul túsinikke hár qanday bilimli insan óziniń filosofiyalıq jantasıwı, siyasiy kóz-qarasları hám isenimi, sana hám oy-pikirinen kelip shıǵa otırıp, túrlishe táriyp hám usınıslar beriwi tábiyiy. Sonıń ushında bul másele boyınsha ilimiy ádebiyatlarda, kúndelikli baspasózde bir-birinen ajıralıp turatuǵın oy-pikirlerdi ushıratqanda buǵan tań qalmastan, olardı hár qanday avtordıń ózine tán kóz-qarası, pikirlew táriziniń kórinisi sıpatında qabıl etiw orınlı boladı.

Usı kóz-qarastan kelip shıǵıp, keyingi jıllarda bul temada alımlarımız tárepien tayarlangan ilimiy kitapshalar, oqıw qollanbaları, sózliklerde «mánawiyat» túsinigi hám onıń tiykarǵı printsiplerine ózine tán táriypler berilip atırǵanın gúzetiw múmkin. Men bul boyınsha pikirlerdi biykarlamaǵan halda, «mánawiyat» túsiniginiń mazmunı tek «máni, mánis» degen sózler dógeresinde

shegaralanıp qalmaydı dep oylayman. Nege degende, insandı insan etetuğın, onıń sanası hám ruwxıyatı menen tıǵız baylanısqa bul túsinek hárqanday adam, jámiyet, millet hám xalıq turmısında heshnárse menen ólshep bolmaytuğın ayrıqsha orın tutadı.

Usı pikirdi logikalıq dawam ettirip, mánawiyat-insandı ruwxıy jaqtan pákleniwge, júrekte ulǵayıwǵa shaqıratuğın, adamnıń ishki dúnyası, erk-ıqrarın bekkemleytuğın, iyman- isenimin pútinleytuđın, hújdanın oyatatuğın teńsiz kúsh, onıń bárshe kóz-qaraslarınń ólshemi, desek, menińshe, tariyxımız hám búgingi turmımızda hár tárepleme óz tastıyıqlawın tawıp baratırǵan haqıyqattı ayqın sáwlelendirgen bolamız.

Meniń oyımsha, «mánawiyat» túsiniǵi jámiyet turmısındaǵı ideyalıq, ideologiyalıq, bilimlendiriw, mádeniy, diniy hám ádep-ikramlıq kóz-qaraslardı ózinde tolıq jámleydi. Sonıń ushında bul temada pikir júrgizgende usı kóz-qaraslardıń bárshesin ulıwmalastırıp, keń mánistegi «mánawiyat» túsiniǵi arqalı sáwlelendiriw múmkin.

Mánawiyattıń negizi hám mazmun-maǵanasın belgileytuđın tiykarǵı ózgeshelikler, birinshi gezekte insannıń ruwxıy pákleniwi hám kókireginiń ósiwi haqqında aytar ekenbiz, bir máselege ayrıqsha itibar beriwimiz lazım.

Álbette, bul dúnyada hadal hám pák jasawdı ózi ushın turmıslıq isenim, joqarǵı maqset dep biletuğın adamlar kópshilikti quraydı. Áyne usınday insanlar hám olardıń iygiliqli isleri arqalı bul jaqtı dúnyada mánawiyat hámıyshe turaqlı jasap keledi.

Lekin bunday jaqsı niyetli pazıyletlerden pútkilley uzaq bolıp jasaytuğın, turmıstıń mazmun-mánisin ózinshe bahalaytuğın shaxslarda az emes. Ókinishlisi, olar ózin tap dúnyanıń haqıyqıy iyesindey, kemshiliksiz, basqalardıń háwesin keltiretuğın ómir súrip atırǵanday, baxıt qusı basına qonǵanday seziniwge urınadı.

Bunday jaǵdaylardı kórip, baqlap ózi ushın jaqsı niyetlerdi joqarı maqset etip qoyǵan insanlar júreginde qanday da bir ekileniw hám gúman payda bolıwı múmkinligi tábiyiy. Adamlardı oylandırıp qoyatuǵın bunday jaǵdaylar turmısta kóp ushıraydı. Buǵan qalayınsha túsinik beriw múmkins

Hámmemizge málim, muqaddes kitaplarımız hám qádiriyatlarımız, ullı oy-pikir ieleri bolǵan babalarımızdıń miyrası bizlerdi mudamı hadal miynet etip jasawǵa, mártlik, qayır-saqawat hám kishi peyillikke shaqıradı, lekin, sonıń menen birge turmısta bunday shaqırıqlarǵa ámel etiwge umtılatuǵın adam kóbinese túrli qıyınshılıqlar, hátte azap-aqıbetlerge dus keliwin baqlaw qıyın emes. Joqarı ruwhıy túsinikler menen jasawǵa háreket etetuǵın adamnıń búginde kóp mashaqatlardı, awır sınaq hám tosqınlıqlar, mashqalalardı jeńip ótiwine tuwra keletuǵınlıǵın tán alıwımız kerek.

Eger itibar bersek, tilimizde hadallıq hám nápaklik haqqındaǵı ibratlı hikmetler menen birge «Jolın tapqan bolsa, ráhátin kórsin», «Júzimin jeń de, baǵın sorastırmań» degen maqallar da barlıǵınan kóz jumıp bolmaydı. Álbette, bunday naqıl-maqallar biykarǵa payda bolmaǵan, olar da belgili bir haqıyqatlıqtıń kórinisi. Solay eken, biz turmıstıń mazmun-maǵanasın usılay túsinip usı tiykarda jasawǵa umtılatuǵın adamlar da barlıǵın biykar ete almaymız.

Lekin, meniń pikirimshe, bunday gápler adamnıń baylıq hám mal-dúńyanı qanday jollar menen tawıp atırǵanına biyǵam hám biypárwa qaraytuǵın, mápdar shaxslar tárepinen oylap shıǵarılǵanday túyiledi. Olardıń pikirinshe, insan óz baylıǵın mańlay terin tógip, Allataala bergen aqıl-es hám oy-pikirin isletip tawıp atır ma, yaki qıńır-qıysıq, haram jollar menen arttırıp atır ma – bul misli heshkimdi qızıqtırmawı kerek.

Sonlıqtan biz mánawiyat haqqında pikir júrgizer ekenbiz, bul máseleni hár tárepleme hám tereń tallawımız, onıń tek ózimizge maqul bolǵan, unamlı

tárepleri menen sheklenip qalmastan, áne usınday qıyın táreplerin de dıqqattan shette qaldırmawımız lazım.

Biz sóz benen aytqanda, bul jerde gáp bir-birine qarama-qarsı bolǵan, bir-birin biykarlaytuǵın eki túrli turmıslıq kóz-qaras haqqında barmaqta.

Birinshisi – óz nanın hadal miynet penen tabatuǵın qalıs hám iygilikli isler menen el-jurtına payda tiygizetuǵın, tirishilik mazmunın tereń ańlap, tek ǵana búgingi turmıs lázzetleri haqqında emes, al aqıret haqqında, onıń abat bolıwı haqqında oylap jasaytuǵın insanlarǵa tán turmıslıq kóz-qaraslardan ibarat.

Ekinshisi – buǵan pútkilley qarama-qarsı bolǵan qatnas, yaǵnıy, turmıstıń mazmun-maǵanası haqqında bas qatırmastan, bunday sawallar menen ózin qıynamastan, tek nápsi bálesi hám ótkinshi arzıw-háweslerge, házlik berilip jeńil-jelpi ómir keshiretuǵın, óziniń ata-ana hám perzent, el-jurt aldındaǵı minnetine ulıwma biyparıq bolıp jasaytuǵın adamlardıń pikir hám kóz-qarasları bolıp tabıladı.

Mine usınday eki túrli kóz-qaras tiykarında payda bolatuǵın awır sawallar adamzat sanalı jasay baslaǵan zamanlardan berli onı oylandırıp, qıynap keledi. Turmıstıń mánisin ańlap jetiwge óz ómiri, bilim hám talantın baǵıshlaǵan ne-ne ullı insanlar, bilimli filosoflar, danıshpan hám áziz-áwlieler, milleti, tili, dinine qaramastan usı sıyaqlı qıyın mashqalalarǵa juwap tabıw ushın izlengen, bul temada qanshadan-qansha shıǵarmalar jaratqan. Lekin bul sawal búgingi kúnde de ele de ótkir hám aktual bolıp qalıp otırǵanın biykarlap bolmaydı.

Bárshemizge málim, Allataalanıń ózi insandı dúnyaǵa keltirer eken, onı túrli kóriniste, tek ǵana júzi-kózi, peyli-ıǵbalın da bir-birine usamaytuǵın etip jaratqan. Jer júzinde qansha insan jasaytuǵın bolsa barmaǵınıń izi de, ishki dúnyası da bir qıylı bolǵan eki adamdı tabıw ushıratıw qıyın.

Bul insanlardıń pikirlew hám jasaw tárzi de bir-birinen parıqlanıwı tábiyyı. Gápimiz orınlı bolsa, kimdur Raxman jeteginde júrse, kimdur Shaytannıń jeteginde júredi.

Usı haqıyqatlıqtıń ózi bul dúnyaǵa tirishilik bar eken, hártúrli adamlar hám olardıń sanası, oy-pikirindegi óz-ara parıqlar hám qarsılıqlar saqlanıp qala beriwın kórsetedi. Áyne, tap usınday túrli kóz-qaraslar, bir-birin biykarlaytuǵın aǵım hám baǵdarlar bar ekenligin tábiyyı bir halat dep qabıl etiwdi turmıs waqıyalarınıń ózi talap etpekte.

Sonı atap ótiw kerek, biz bul haqqında sóz etkende, áwele sanalı jasaytuǵın, logikalıq pikirlewge uqıplı, óz kóz qaralarınıń mazmun-maǵanasın hár tárepleme tiykarlap, dáliyllep bere alatuǵın adamlardı názerde tutamız.

Máselege usı kóz-qarastan qaraǵanda, áne usınday bir-birin biykarlaytuǵın kóz-qaraslardı inabatqa alatuǵın bolsaq, bulardıń ózi tiyisli juwmaqlarǵa alıp keliwi taqıyıq. Yaǵnıy, óz mańlay teri menen hadal turmıs keshiretuǵın insan turmısınan minnetdar hám razı bolıp, qálbi hám júregi toq, tınısh hújdanı pák, ruwxıy dúnyası turaqlı bolıp, eldiń húrmetine miyasar bolıp jasaydı. Ekinshi tárepten, bul dúnyada jeńil-jelpi, hár qıylı nápák jollarǵa berilip, insanıy minnetin umıtıp, dúnya-malǵa umtılıp jasaǵan adam, eń ashınarlısı sol, turmısınıń aqırında árman hám ókinishlerge batıp óz ómirin juwmaqlaydı.

Dana xalqımız, ishkernelik hám gárezgóylik penen jasaytuǵın, óziniń jeke mápine ózgeler esabınan erisiwdi maqul kóretuǵın, tek ózin oylaytuǵın kimseden ózi saqlasın, deydi. Keń peyil, hadal-pák, hújdanlı, mehir-muhabbatlı, el-jurttıń ǵam-táshwishi menen jasaytuǵın adamlardı bolsa, kerisinshe, basına kóteredi hám bunday adamlar jámiyet tárepinen qádir-qımbat, húrmet-abıroy tabadı.

İnsan ruwxıy dúnyasınıń joqarılawı menen baylanıslı túrli jaǵdaylar haqqında kóp sóz etiw múmkin. Lekin, juwmaqlap aytqanda, Allataalanıń ózi

bizge buyırǵan kámil insan bolıw, hadallıq hám ádalat penen turmıs keshiriw sıyaqlı joqarı pazıyletlerdiń mazmun-maǵanasın tek tereń seziniw ǵana emes, al, usınday ózgesheliklerge iye bolıw, olarǵa súyenip jasaw-adamzattıń ruwxıy baylıǵın belgilep beretuǵın tiykarǵı ólshem, desek hasla qáte bolmaydı. Bunday juwmaqtı insaniyat óziniń sanalı ómiri dawamında mudamı arzıw etip, umtılıp kelgen joqarı ruwxıy idealdıń filosofiyalıq kórinisi, logikalıq nátiyjesi sıpatında qabil etiw orınlı boladı, dep oylayman.

Mánawiyattıń jáne bir áhmiyetli ózgesheligi, adamnıń ishki dúnyası hám erk-ıqrarın bekkem, iyman-isenimin tolıqtırıwda ayqın kórinedi.

Uzaqqa barmastan, xalqımız óziniń basınan keshirgen koloniallıq dáwirdi kóz aldımızǵa keltireyik. Derlik 150 jıl dawam etken, tariyxımızdıń shın mánisindegi qara kúnleri bolǵan sol zamanda bir payıtları óziniń qúdiretli mámleketshiligi, ullı perzentleri, joqarı ilim, mádeniyatı, abat sháhár, awilları menen dúnyanı tań qaldırǵan el-jurtımız qanday awır mashaqatlarǵa duwshar bolǵanın jaqsı bilemiz.

Lekin, mine usınday qorqınıshlı dáwirde de hárqanday zulım hám kemsitiwlerge qaramastan, xalqımız ózin, ózligin joytpadı. Tilin hám dinin, iyman-isenimin saqlap qaldı. Nahaqlıq hám zorlıqzombılıq húkimdar bolǵan sonday zamanlarda da jurtımızdan millet hám xalıq qayǵısı menen jasaǵan haqıyqıy watandı súyiwshi insanlar jetisip shıqtı. Xalqımızdıń ásirler sınaǵında jáne de kúsheyip, shınıǵıp bargan bekkem erk-ıqrarı, iyman-isenimi, tek ǵana áyyemgi mánawiyatımızdı ǵana emes, al, milliy ózligimizdi saqlap qalıwǵa tiykar boldı.

Eger biz dúnya tariyxına názer taslaytuǵın bolsaq, basqa xalıqlar da azatlıq hám ǵárezsizlikti qolǵa kirgiziw, milliy tikleniw, óz mámleketshiligin, háwes etse arzıytuǵın puqaralıq jámiyetin bekkemlew barısında áne usınday pazıyletlerge tayanıp hám súyenip, bárshe tarawlarda – bul ekonomika yaki

sociallıq turmıs bola ma, mádeniyat, tálim-tárbiya hám ilim-pán bola ma – óziniń teńsiz ishki qábiyleti hám intellektualın iske salıw, onı júzege shıǵarıw esabınan rawajlanıwǵa eriskenin kóremiz.

Máselen, Yaponiya yaki Qubla Koreyanı alayıq. Bul mámleketlerdiń ekinshi jáhán urısınan keyin qanday awır awhalǵa túsip qalǵanın hámmemiz jaqsı bilemiz. Xosh, olar neniń esesine qısqa dáwir ishinde bunshelli rawajlanıwǵa erise aldı? Aqırı, bul úlkelerde mol-kól tábiyy shiyki zat tiykarları, mineral resurslar derlik joq ǵoy? Álbette, bunda sol payıtta dúnyada bar bolǵan siyasiy faktorlar, xalıqaralıq jaǵdaydıń tásirin biykarlap bolmaydı. Lekin, yapon hám koreets xalqı ásirler dawamında qáliplesip, úlken dóretiwshilik kúshke aylanǵan ózine tán milliy mánawiyatı esabınan da rawajlanǵanı búgingi kúnde heshkimge sır emes. Sonıń ushın «yapon ájayıbatı yaki koreets ájayıbatı» haqqında gáp ketkende, belgili ekspert hám qániygeler de birinshi gezekte «yapon xarakteri», «koreets tábiyatı» degen sózlerdi tilge aladı. Olar bul jerde eń áwele usı xalıqlarǵa tiyisli ruwxıy pazıyletlerdi názerde tutatuǵını tábiyy. Yaǵnıy, bul xalıqlardıń ishki dúnyası hám erki mánawiyat negizinde jáne de shınıqqan, kámalǵa jetken.

Bunday juwmaqtıń tastıyıqlawın tek ǵana atalǵan eki mámleket emes, al, basqa mámleket hám xalıqlardıń mısasında da kóriw qıyın emes.

Hújdan pákligi hám onıń mudamı oyaw ekenligi ásirler, zamanlar ótken sayın insan ruwxıy dúnyasınıń tayanısh ústinleriniń biri bolıp kelmekte. Jámiyet turmısında ádalat hám haqıyqat, mehir-shápáát, insap-dıyanat sıyaqlı túsiniqlerdi bekkemlewde mine usı faktordıń ornı hám táhiri teńsiz. Hújdanı oyaw adam átirapında bolıp atırǵan waqıyalarǵa, járdem hám kómekke mıtáj insanlardıń mashqalalarına, ádalattıń ayaq-astı bolıwına biyparıq qaray almaydı. Ásirese el-jurt máplerine zıyan jetkizetuǵın jawız is-háreketlerge hesh qashan shetten tım-tırıs qarap tura almaydı, óziniń jurtı hám xalqına qarata islengen qıyanet hám satqınlıqtı hasla qabıl ete almaydı. Bunday halatlardı kórgende hújdanı

qıynaladı, mudamı janıp-kúyip jasaydı, qanday etip bolmasın olardı saplastırıwǵa umtıladı, kerek bolsa, bul jolda hátte janın da pida etedi.

Shınında da, eger adamzat bul dúnyada ruwxıy jaqtan pák bolıp, erk-iqrarı bekkem, iymanı pútin, hújdanı oyaw bolıp jasamas eken, insan ómiriniń qanday mazmunı qaladı

Mine usı sawal hár bir salamat pikirleytuǵın adamdı hámıyshe oylandırıwı, sergeklikke shaqırıp turıwı zárúr.

Bunday iygilikli maqsetlerge bolsa, tek joqarı mánawiyat, úzliksiz ruwxıy tárbiya arqalı ǵana erisiw múmkin.

Mánawiyat insanniń qan-qanına, súyek-súyegine deyin jıllar dawamında ana súti, shańaraq tárbiyası, ájdadlarımızdıń úgit-násiyatı, Watan tuyǵısı, bul turmıstıń bazıda ashshı, geyde quwanışlı sabaqları menen tamshı-tamshı bolıp sińip baradı. ásirese, tábiyatqa, adamlarǵa jaqınlıq, mudamı jaqsılıqtı oylap jasaw, hadal miynet etiw, dúnyanıń teńsiz baylıq hám gózzallıqlarınan qanaatlanıw mánawiyatqa azıq beredi, onı jáne de kúsheytedi.

Dúnya xalıqlarınıń tájiriybesi, olardıń basıp ótken qıyın rawajlanıw jolları, bul boyınsha sabaq hám juwmaqlar sonnan dárek beredi, qay jerde mámleket hám jámiyet rawajlansa, xalıqtıń paraxat-tınıshlıqta turmıs keshiriwi, óz aldına iygilikli hám ullı maqsetler qoyıp jasawı ushın jeterli sharayatlar jaratılǵan bolsa, sol jerde erkin pikirlew ortalıǵı hám usı tiykarda ruwxıy kóteriliw ushın jańa imkaniyatlar tuwıladı.

Ulıwma alǵanda, insaniyat tariyxı mánawiyat-insanniń, xalıqtıń, jámiyet hám mámlekettiń ullı baylıǵı hám kúsh-qúdiretiniń negizi ekenligin, bul turmısta mánawiyatsız hesh qashan insanıyılıq hám mehir-miriwbet, baxıt-saadat bolmaytuǵınlıǵın ayqın tastıyıqlaydı.

1.2. Shaxstıń ruwxıylıǵı pazıyletleri

Texnikalıq bilim, jetkilikli texnologıyanı ielew qábileti, ruwxıy barkamallıq penen, ǵárezsiz oy-óris penen birge barıwı kerek. «Ádep-ikramlılıq, zákawat hám ruwxıy – mánawiy potentsial – bilimdan insannıń eki qanatıdur» degen edi. Demek ǵárezsizlikti bekkemlew oǵan pıdayı bolıw aqlıy zákawat hám ruwxıy potencialǵa tikkeley baylanıslı. Sebebi, joqarı ruwxıylıqtıń bilimdanı bolıw-insannıń kúshi hám qúdireti, zamanagóy bilimlerdi ielewi menen baylanıslı. Durıs, adamlar mal-dúnya, pul ushın gúresedi. Lekin har qanday ilim hám bilimdi mal dúnya menen teńlestiriwge bolmaydı. Mal-dúnya qansha mazalı bolǵanı menen ótkinshi. Bilim kerisinshe. Bilimli shaxs jeńilmeydi, qıyınshılıqlarǵa tótepkı beredi.

Shaxs qansha bilimdan bolsa ózligin sonsha jaqsı ańlaydı, milliy maqtanıshın ósiredi, barlıq nárse oǵan baǵınıshlı bolıp qaladı.

Xalqımızda «Alım bolsań álem seniki», «İlimsiz bir jasar, ilimli mın jasar». «Bilegi juwan birdi jıǵadı, Bilimi juwan mındı jıǵadı». «Bilimli ozar, Bilimsiz tozar» degen naqıllar usı shaxs pazıyletine arnalǵan. Shaxstıń ruwxıy pazıyletlerine doslıqqa talpınıwıda kiredi. Adam hámme waqıt quwanışlarında hám táshwishlerinde óziniń qasında bolatuǵın haq kewil, pikirli, ǵamxor, dártles kisige zárúrlık izleydi. Ol tabılsa onı dos dep ataydı.

Adam dossız jasay almaydı. Sonıń ushın Berdaq babamız «Basıńdı qos jaqsı dosqa. Dos tappay hám júrme bosqa» dep úgitleydi. «Dossız adam japıraqsız daraqqa usaydı».

Tariyxtıń kórsetiwinshe, nadan dostan, dana dushpan jaqsı. Dostıń nadanı, qıyanetkeri dushpannıń qılıshınan da ótkir boladı.

Shaxstıń pazıyleti haqıyqıy dos kim, dushpan kim onı bilip barıwdı oylaydı²⁶».

Shaxstıń ruwxıylıq pazıyletiniń biri adamgershilik.

---

²⁶ Дослық ҳаққында мәселелер бойынша усы автордың «Әдеп философиясы» Нөкис Карақалпақстан 2010-жыл 78-84 бетлерин оқыўға болады

Ádep-ikramlıq individtiń rawajlanıwınıń belgili bir dáwirlerinde payda boldı. Adam tábiyattan bóleklenip, «gomo sapieniske» keliwi menen, onıń óziniń «Men» degen ózgesheligi hám onı túsiniwi qáiplesti. Ol túsiniw eki basqısttan turıp, birinshisi -adamnıń álem menen birligin bildiretuǵın «biz» arqalı dúnyanı tanıwǵa baylanıslı hámme nárselerge - tawlarǵa, taslarǵa, haywanlarǵa, ósimliklerge tabınıp, sıyınıw - hámmege birdey miyirmanlıq basqıshı. Ekinshisi-adamnıń háreketine baylanıslı hár qıylı jaǵdaylarda adam indiviuallıǵı kórinetuǵın, bir-birewge húrmet hám izzet basqıshı. Bul basqıshlarda adamlardıń óz-ara múnásibetleriniń tábiyiy norması qáiplesken. Olarda erkinliktiń, qayırqomlılıqtıń, hátteki zulımlıqtıń belgileri boladı. Waqıttıń ótiwi menen bul tábiyǵıy normalardıń rawajlanıwı menen bir-birewge qatnasta adamgershilik elementleri payda bolıp, ol kópshiliktiń mápin qorǵap, adamǵa jámiyettiń tásir etiw quralına aylana baslaǵan.

Adamgershilik ideyaları eń dáslep Shıǵısta - «Avesto» da «jaqsı pikir, jaqsı sóz hám jaqsı is» degen adamlar qatnasın anıqlaǵan qaǵıydalarda júz bergen. Sonday-aq, basqada dúnya dinleriniń hámмесinde de adamgershilik ideyalarınıń ústemlik etkenin kóremiz. Ayrıqsha, muqaddes islam dininiń tiykarı hám áhmiyeti onıń adamgershiliginde jatır. Mısalı, Hádisi sháriplerde: «adamlarǵa rehimli bolmaǵan kisige Allanıń da rehimi kelmeydi» degen sózler arqalı adamgershilikti qásterlegen. Adamgershiliktiń altın nızamı: «Ózińe qálemegendi basqalarǵada qáleme», yamasa «óz jaqmıńdı ózińdi súygendey súy» degen mehribanlıq talaplarda kórinedi.

Adamgershiliktiń tiykarǵı belgisi - qayırlılıq bolıp ol zulımlıqtıń qarama qarsısı. Qayırlılıq túsiniwi adamlardıń ulıwma máplerin qorǵaw, keleshekke úmitin, talabın, arzıw-ármanların túsiniwdi bildiredi. Qayırlılıq ómirdiń saqlanıwına, jadrap jaynawına, rawajlanıwına xızmet etse, zulımlıq kerisinshe, ómirdiń gúlleniwine irkinish jasaydı.

Qayırlı adam kontseptsiyasınıń ayqın kórinisi XX ásirdeń ullı gumanisti A.Shveycerdeń ómirde qásterlew tuwralı pikirlerinen tabıladı. Ol bılay jazadı. «Adam óziniń ishki umtılıwında ómirge qolınan kelgenshe talpınǵanında ǵana, ushırasqan tiri jańǵa zıyan keltirmewdi oylaǵanında ǵana, naǵız adamgershiligi menen kórinedi. Ol ushın ómir qásiyetli, ol terektiń japıraǵın julmaydı, birde bir gúldi úzbeydi, birde bir jánlikti jenship ketpeydi. Jazǵı túnde shıra jaqtısında jumıs islep otırǵanda otqa umtılǵan gúbelektiń qanatınıń kúygenin kórmew ushın áynekti jawıp, qapırıqta otırıwdı qáleydi»

Jamanlıqtı, zulımlıqtı, táǵdirden, qudaydan izlewge bolmaydı. Adamlardı eziwdi, qul qılıwdı, qamaqxananı, qarıw-jaraqtı hámmeni joq qılıwdı yadro quralların quday emes, adam oylap taptı.

Ulıwma dúnyaǵa, jer júzine hár tárepleme názer taslasań, ol-júdá kórkem, ráń - báreń, iygilikli, házliktiń, birliktiń mákanı. Lekin adamzat nápsiniń qulina aylanıp, onı zulımlıqtıń jasaw ornına aylandıradı. Olar dúnyaǵa ótirik-óseklerdi, aldawshılıq, menmenlik, ıza-keklerdi, satqınlıq, qashshaqlıq, tákapparlıq, basqınshılıq, jawızlıqlardı taratıp, adamgershilik qaǵıydaların buzadı.

Bul gúnakarlıq partiyalarǵa, mámleketke juǵıp, ústem kúshlerge aylansa, onda sol avtoritarlıq ústemlik tiykarında adamnıń biysharalıǵı payda bolıp, oǵan baǵınıwǵa májbúr boladı. Aytayıq, házirgi geypara mámleketlerde demokratiya atı menen aldaw - arbawlar, demokratiyalıq emes háreketlerdeń júz beriwi adamlardı jawızlıqqa baǵdarlaydı. Al adam óziniń tuwılıwınan minnetli túrde zulım emes, ol óziniń rawajlanıwına zárúr jaǵday bolmaǵanlıqtan zulımǵa aylanadı. Ómirde adam ústem kúshlerdeń zulımlıǵına ushırassa, onda óziniń iske asırıwdaǵı sátsizlikteń nátiyjesinde zulım boladı.

Sabır - shaxstıń ruwxıylıq pazıyletleriniń biri. Dúnya - sınawlar álemi. İnsan ómirinde túrli hádiyselerge dus keledi. Geypara hádiyseler kisini

shadlandırsa, basqalardı qapa qıladı. Shadlıq waqıtta shúkir qılıw, qayǵılı demlerde sabır qılıw ádeplilik belgisi.

Payǵambarımız: «Musılman kisi kewli xosh waqtında shúkir qılar. Bul onıń ózi ushın jaqsı hám sawap. Qayǵılı demlerde sabır qılar, bul onıń ózi ushın jaqsı» degen.

Sabır musılmannıń quralı deydi. Lekin onı óz ornında qollanıw zárúr. Miynet qılmay, qolaylıqqa razı bolsaq, «Allataala mańlayımızǵa sonı jazǵan eken» dep mıtájlik aldında bas iysek, bul sabır dep sanalmaydı. Haq hám haqıyqat aldında awzımızdı ashpastan, sóylemesten júriwdi sabırlıq dep bolmaydı. Payǵambarımız aytqan: «Haqıyqat aldında awzın jawıp alǵan kisi tilsiz shaytandur».

Sabırlıq-adamnıń ózin-ózi biylewi, aldına qoyǵan maqsetine jetiwge óz háreketin baǵındırıwı, qıyınshılıqlardı jeńip óziniń sezimleriniń ústinen qadaǵalawdı iske asırıwı, ózin basıwı, dógerektiń qarsılıǵına ushırasqanda túniliwshilik, yaki avanturyistlik qatnastan irkiliwi bolıp esaplanadı.

Sabırlıq ádep-ikramlılıqta joqarı bahalanıp, jeńilteklikke, shıdamsızlıqqa qarsı túsirik. Bunıń tárbiyalıq sıpatı sonda, adam birden qızıp ketpesten hár istiniń sońına baǵıp, oylanıp is qıladı. Sebebi, «ashıw aldında, aqıl keyninde keledi» degen xalqımız. Ashıwlanıp, qızıp ketip is qılmastan, sabırlıq islew insanıyılıq qásiyet.

Sabırlı jeter muratqa,
Biysabır qalar uyatqa,
yamasa Sabır túbi sarı altın,
Sargayǵan jeter muratqa

dep kórsetip, xalqımız adam muradına sabırlılıq penen, izbe-izlik penen jetedi. dep durıs násiyat bergen.

Sabır-ádep ikramlılıqtıń ruwxıy tayanışınıń biri. Sabırlı kisi qıyınshılıqlardı mártlik penen jeńip qabıl etedi. Al jeńil, kisi tez qapa boladı, ózin otqa taslaydı, qayǵı-ǵamǵa bólenedi.

Eger sabır-taqat bolmasa, insan kórgen qıyınshılıqlardan qálbi qáste bolıp, rawajlanıwdan artta qaladı. Al sabırlı kisi bolǵan isti izertlep, bayqastırıp, sebebin tabıwǵa tırsadı. Sonıń ushın Quránı Kárimde sabırǵa qattı áhmiyet berilgen. Sabırlı kisilerdi júdá ájayıp kisiler dep ataǵan hám «Sabır qılıńlar, álbette, Alla sabır qılıwshılar menen birigedi» deydi («Apfal» súresi, 46-ayat).

Adam arzıw-úmit penen jasadı. Qanday qıyınshılıqlardıń da olardıń júregindegi úmit otın sóndire almawı, sabırlılıq penen baylanıslı. Sonlıqtan islam sabır-taqat barlıq pazıyletlerdiń anası dep esaplaydı.

Sabırlılıq, bul juwapkershilik sezimin tárbiyalaydı. Ol zárúriy emes jaǵdayda adamnıń erkin-ıqtıyarın, óz háwesin irke biliw bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da, sabırlı adam jámiyette úlken abroyǵa iye bolıp, onı hámme moyınlaydı, adamlar onıń tásirine óz erki menen berilip, onıń sózlerin ıqlası, ıqtıyarı hám bar intası menen orınlaydı. O.Bal`zak: «Sabırlılıq-minezdiń negizi» dese, Axmed Yugnakiy «Sabın-kirdi ashadı, Sabırsız-sırdı ashadı». «Jaqsılıqtan úmitlenseń, sabır et» dep násiyatlaydı.

İnsap shaxstıń áhmiyetli pazıyletleriniń biri. İnsap ádep-ikramlılıqtıń eń áhmiyetli talabı. Ol óz ishine haqıyqatlıqtı, tatıwlıqtı, alıńǵan minnetlemesine sadıqlıqtı, islenip atırǵan istıń tuwrılıǵına iseniwi adamnıń óziniń hám basqalardıń aldında rasgóyligi, basqa adamlardıń huqıqların moyınlaw hám húrmetlewdi qamtıyadı. İnsaplılıq adamlardıń iskerligi menen baylanıslı bolıp, olardıń kúndelikli turmısındaǵı talabın hám háreketin óz-ara qadaǵalap baylanıstırıp otırıwdan kelip shıǵadı. Adamlar arasındaǵı qayırqomlıq jáne jawızlıqtı bahalaw da insapqa baylanıslı. Sonday-aq, insap adamlardıń jámiyettegi roli menen onıń sociallıq awhalınıń úylesiwın, kisiligi menen onı bahalawdıń, huqıqıy hám wazıypalı qatnasların kórsetetuǵın ulıwma insanıyılıq

pikirlerge muwapiq keletuǵın turmıs tártibi. Sonıń ushın adamlar qanday da birewdiń islerinde nadurılıqtı bayqasa, ádilliktiń buzılǵanın kórse, hámelinen paydalanıp jamanlıq islese, ótirik-ósek kóbeyse «Ya İnsap» dep dógerekti ádepke, miyirim shápáátke shaqradı.

İnsaplı adam adamlarǵa qatnasta kisini qorlamaydı, zorlamaydı, kisiniń haqısın jemeydi, ráhimli boladı, adamǵa mexriyban adamgershilikli qatnas jasaydı.

İnsaplı adam óziniń parızlı wazıypaların islewinde, saylap alǵan baǵdarına sadıqlıǵın da, ádep-ikramlılıq muratına berilgenliginde tanıladı. İnsaplı adam islegen isiniń tuwrılıǵına isengen, qıyınshılıqqa shıdaǵan, ádeplilikke shın berilgen, ózin pida etiwge tayar adam. Ol hár kimgе ermeydi, máseleni sheshkende insaptı, hújdandı oylaydı. Málim bir nárseni islese shın júreктен isleydi. Jalatayshılıqqa janı qas boladı:

Sóyledim hár waq anıqtı,

Etkenim joq jalaq-julaq, (Berdaq) degendey insaplılıq bul haqıyqatshılıq, ol adam ózine shınlıqtı aytıwdı minnet etip, haqıyqatlıqtı ózinen hám basqalardan jasırmaytuǵın qásiyetke iye.

İnsaplı adam belgili bir ideyaǵa, isenimge sadıq boladı hám ol ideyanı óziniń júris-turısında izbe-iz qollanıwǵa tayın turadı. Bul haqqında danalar bılay deydi:

Haramlıqqa qul bol ma hadal bolsań,

Hálsizlerdi qıynama adam bolsań. (Nasır Xısrav)

İnsaplı-asın jer,

İnsapsız basın jer.

İnsapsızǵa erik berseń,

Eldi talar.

Zulım esikten kirse, insap túnlikten shıǵadı

(Mahmud Qashǵariy)

İnsap arab sózi ádillik, yaǵnıy hújdan menen is aparıw tuyǵısı, turmısta, iste basqalarǵa múnásiybette hadallıqtı, tuwrılıqtı ańlatatuǵın túsiniq.

Birinshi Prezidentimizdiń «Joqarı mánawiyat - jeńilmes kúsh» atlı shıǵarmasında insaplılıq ómirdiń hasıl mazmunın ańlawǵa járdem beredi, basqalar menen ózin bir qatarda tutıw, olar tuwralı ǵamxorlıq etiw kámil insanıń eń áhmiyetli qásiyetleriniń biri ekenligin uǵındırıwı insapqa baylanıslı.

İnsaplı adam alıs-beriste hárdayım hadal, tuwrı sózli, tártipli- intizamlı, yaǵnıy hújdanlı boladı. Sonlıqtan insap insanlar ortasında mehribanlıqtı bekkemleydi. İnsaplı adamnıń isi alǵa júredi, el arasında abıroyı artadı. Sol ushın insap bereketiń baslaması, yamasa bereketiń bası delinedi.

İnsap puqaralardıń jámiyet ortasında insanıyılıq, adamgershilik múnásibetlerin milliy qádiriyat dárejesine kótergen ádeplilik ólshemi de bolıp esaplanadı. Ol jámiyette mehir-aqıbet, óz-ara húrmet hám awızbirshilikli ortalıqtı bekkemlewde, insanparwarlıq ruwxınıń kúsheyiwine hám millettiń kelbetin saqlap qalıwǵa xızmet etedi. Bul ádeplik tiykarınan kisiniń ózin-ózi jetilistiriwiniń bir túri, yaǵnıy adamnıń óziniń islemewge tiyisli qılıǵına ózinen-ózi pushayman jep, onıń ózin dúzetiw arqalı, onday isti keleshekte islemewge tikkeley sheshim tabıwı bolıp tabıladı.

Shaxstıń ruwxıy pazıyletleriniń biri iymanlılıq. «İyman-degenimiz, islam dininde kewil menen isenbeklik, ıqrar qılmaqlıq til menen» delingen. «İyman bul isenim».

Hesh nársege isenbeytuǵın, dáreklerge boysıngısı kelmeytuǵın, tek óziniń isin durıs dep esaplap, ójetlik, menmenlik kórsetetuǵın adam iymansız sanaladı.

Sonday-aq nápsini tıyıw, qanaat sıyaqlı pazıyletlerde bul máselede aytarlıqtay orın ieleydi.

Húrmetli birinshi Prezidentimiz óziniń «Ana jurtınıń baxıt ıǵbalı hám biyik keleshek jolında xızmet etiw-eń joqarı baxıtdur» degen kitabında basshınıń ruwxıy pazıyletlerin tómendegishe belgileydi.

Birinshiden ózin basqalar menen teń kórip sóleytuǵın, basqalardıń dártine, táshwishlerine járdem beriwge tayar bolıp, menmenlikke berilmeytuǵın, qayqayıp júrmeytuǵın qásiyetine iye bolıwı kerek.

Ekinshiden, onıń taǵı bir pazıyleti, ol ózin oylamastan, eń dáslep ózine isengen xalıqtıń dártin, ǵamın, onıń táǵdirin, erteńgi kúnin oylap jasawı kerek.

Úshinshiden ol aqıl-zakawatlı, kópti kórgen, uzaqtı gózleytuǵın, erki bekkem, sınavlardan ótken, awır hám keskin sharayatlarda jeti márte ólshep bir mártebe kesetuǵın bolıwı kerek. Al, jeńil-jelpi usıl menen siyasat alıp barıw, tek túrli oynılar menen júriw basshınıń mánawiy qıyapasınıń tómen ekenligin kórsetedi. Basshı hesh qashan aldı qashtı, tiykarı push, hár tárepleme tereń hám puxta oylamaǵan ǵáplerdi aytpawı kerek²⁷.

Sonday-aq Húrmetli Prezidentimiz Shavkat Mirziyov ózi «Sın talıqlaw, qatań tártip-intizam hám jeke juwapkershilik hár bir basshı jumısınıń kúndelikli qaǵıydası bolıwı kerek» degen 2017-jıl 14-yanvar`da Ózbekistan Republikası Ministrler keńesinde bolıp ótken májiliste basshılardıń jáne juwapkershilikli shaxslardıń jeke juwapkershiligin arttırıw boyınsha talaptı kúsheytip «Búgin zaman ózgermekte onıń talabı aldımızǵa qoyıp atırǵan wazıypalar barǵan sayın artıp barmaqta. Mine usınday qıyın sharayatta «Sen maǵan tiyme, men saǵan tiymeymen» degen káypiyat penen isleytuǵın waqıt ótti dep, basshılardıń ruwxıy sapasına qatań hám nızamlı talap etti».

---

²⁷ Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиши олий саодатдир. Т.Ўзбекистон 2015 й. 207-210-б.

1.3. Milliy ruwxıylıq millet progresiniń áhmiyetli faktori

Birinshi Prezidentimiz I.Karimovtıń kórsetkenindey: «Jámiyette joqarı ruwxıy baylıqlardı tastıyqlaw, milliy ideologiyanı qalıplestiriw, jaslardı bay mádeniy miyras hám tariyxıy dástúrlerdı jáne ulıwmaadamzatlıq bahalıqlardı húrmetlewge, Watangá súyispenshilikke tárbiyalaw biziń elimizde ámelge asırılıp atırǵan barlıq reformalarda belgilewshi faktor bolıp tabıladı»¹. Ruwxıylıq, yaǵnıy adamlarda tereń sana-sezimdi tárbiyalaw, gárezsizliktiń áhmiyetin jetik túsindiriw, milliy oy-pikirdi qalıplestiriw, tariyxıy erkinlikti qásterlewge úyretiw - biziń siyasatımızdıń tiykarǵı maqseti bolıp esaplanadı. Olay bolsa, ruwxıylıq degenimiz ne? Ruwxıylıq degenimiz - xalqımızdıń bay tariyxıy hám intellektual gáziyneleriniń tiykarında adamlardı óz betinshe oylanıwǵa úyretiw, onıń ózine óziniń isenimin bekkemlew, óziniń ótkendegisi menen maqtanıw házirgisi menen quwanıw, «meniń de úlesim bar» dep tabıslarǵa umtılıw menen birge bul tabıslardı kózdiń qarashıǵında saqlawǵa ádetlendiriwdiń qalıplesiwi bolıp tabıladı.

Ózbekistannıń gárezsizligi menen biziń birinshi Prezidentimiz I.Karimov xalqımızdıń ruwxıylıǵınıń qayta tikleniwi eldegi progresstıń tiykarı bolatuǵınlıǵın, jámiyettiń alǵa ketiwi, onıń ruwxıylıǵınan tikkeley baylanıslı ekenligin atap kórsetip, ruwxıylıqtıń sociallıq-siyasıy funkciyaların belgilewge baǵdar kórsetti. Ol baǵdarda, birinshiden, ruwxıylıq ideologiyanıń tiykarı retinde jámiyettiń qozǵawshı kúshi xızmetin atqaradı. Sebebi, hár bir sociallıq progress xalıqtıń ruwxıylıq dárejesi menen tikkeley baylanıslı boladı. Ruwxıylıq arqalı adamlardıń murat-maqseti, keleshekke isenim hám úmiti qalıplesewi. Ol arqalı jámiyettiń, adamnıń mápleri anıqlanadı, bekkemlenedi.

Ekinshiden, ruwxıylıq jámiyettiń qorǵawshı kúshi funkciyasın atqaradı. Ruwxıylıq penen jámiyetlik sistema qorǵaladı hám uslap turıladı.

---

¹ I.Karimov. YUksak ma'naviyat yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008, 75-bet

Al, eger xalıqta ruwxıylıq pás bolsa, onı meńgeriw hám basqarıw onı hár jolǵa salıw ańsat ekenligi erteden-aq belgili. Áyyemgi zamandaǵı Qıtay filosoflarınıń biri óziniń imperatorına mınaday dep násiyat bergen eken: «Meniń húkimdarım, eger siz qanday da bir mámleketti jawlap almaqshı bolsańız hám Ol elde uzaq húkim súrmekshi bolsańız, birinshi náwbette sol mámlekettiń xalıqın ruwxıylıǵınan mahrum qiliń. Ruwxıylıǵınan júdá bolǵan xalıqta tatıwlıq, birdemlik ulıwma máplerdi anıqlawda awızbirshilik bolmaydı. Olarda Watan hám xalıq aldındaǵı birlik hásizlenedi. Áne usınday jaǵday júzege kelse, Ol mámleketti basıp alıw hám Ol jerde húkimdarlıq qılıw múmkin boladı».

Bul pikirdiń shıqqanına 3,5 mın jılday waqıt ótti. Tariyx milliy sanası ázzi bolǵan xalıqlarda birlik, ulıwma máp jolında qol uslasıp gúresiw, óz qádir qımbatın biliw hám yad etip qásterlew, baxıt jolın anıq túsiniw, bul jolda pidákerlik miynet etiw hásiz bolatuǵınlıǵın dálilledi. Tariyxıy rawajlanıwdıń bul nızamın itibarǵa alǵan kolonizatorlar hámme waqıt xalıqlardıń, mámleketlerdiń ruwxıy qalaqlıǵına itibar berip, milliy sanasınıń qáliplesiwine irkinish jasawǵa háreket etti.

Olay bolsa, ruwxıy jaqtan artta qalıw jámiyet ushın ekonomikalıq hám siyasıy jaqtan artta qalıwdan góre kóbirek qáwipli. Ekonomikalıq hám siyasıy krizislerdiń aldın alıw múmkin. Lekin ruwxıy shekleniwshilik jaǵdayına túsken xalıqtıń sanasın tazalaw, milliy parızın hám progresstegi wazıypasın túsindiriw hám orınlawǵa talpınıwın payda etiw ku'tá úlken áhmiyetli hám kóp miynetti, waqıttı talap etetuǵın jaǵday.

Úshinishiden ruwxıylıqtıń taǵı bir xızmeti - gárezsizlikti bekkemlew. Ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq bir-biri menen sıbaylas ajralmas egizlik hám ishki tábiyyi birlikte. Ruwxıylıqsız aǵartıwshılıq - soqır, aǵartıwshılıqsız ruwxıylıq - meshel. Ruwxıylıqqa sawatlandıra otıra, sawattı ruwxıylıq penen suwǵara otıra biz gárezsizlikti qorǵaymız. Aǵartıw bul eń dáslep isenimdi qáliplestiredi. Sol

iske, sol mápke, sol ádeplilikke, sol kóz-qarasqa, sol maqtanish penen quwanishlargá shın kewilden isenim tuwdırıw. Eger isenim bolmasa Ol jerde entuziazm bolmaydı. Isenim joq adamda energiya bolmaydı.

Tórtinshiden, ruwxıy mádeniyat hám aǵartıwshılıqtıń taǵı bir funkciyası bul - ruwxlandırıwshılıq. Burın totalitarizm tusında da bizlerdi ruwxlandırıwǵa shaqırǵanlıǵı hámmege málim. Bizler hár bir úlken-kishi jıynalıslarda partiyanıń kórsetpelerinen, bas sekretarlardıń bayanatlarınan, s`ezd materiallarınan ruwxlanıp úlken tabıslardı qolǵa kirkizdik, dep sóz baslaytuǵın hám bunı bayanattıń «shapkası» dep aytatuǵın edik. Bul xalıqtıń ruwxın joqarı kóteriwge qaratılǵan ideologiyalıq tásir edi. Lekin bul tásir óziniń tiykarınıń boslıǵı menen, xalıqtıń mentalitetin esapqa almaǵanlıqtan, onıń ózligi menen baylanıspaǵanlıqtan, ruwxıy mádeniyatı menen beyimlespegenlikten óziniń wazıypasın orınlay almadı.

Besinshiden, ruwxıylıqtıń taǵı da bir ájayıp funkciyası - Watandı súyiwshilik, patriotizmdi qalıplestiriw xızmeti.

Tariyx adamzat turmısı enciklopediyası, Ol - mádeniyat, Ol - ilim, Ol – úrp-ádet. Demek, ótkendegini bilmesten, tariyxıy tájiriybelerdi juwmaqlamastan, onı ulıwmalastırmastan alǵa qaray júriw yaki bir joba dúziw múmkin emes. Sebebi adam jámiyetiniń ósiwi onıń ásirlik dástúrlerinen de ǵárezli. Olay bolsa óz tariyxın bilmey turıp, onıń sabaqların sanaǵa síndirmey turıp tabıslı jasawǵa bolmaydı.

Ózbekistannıń ǵárezsizliginen keyin biz ózimizdiń ruwxıy mádeniyatımızdıń saǵaların tariyxtan izley basladıq. Oǵan ózimizdiń qızıǵıwshılıǵımızdı kúsheyttik, ideologiyalıq qosimtasız, basımız tariyxıy tamırlardı qalay bolsa sol halında kóriwge eristik.

Altınshıdan, ruwxıylıq adamlardı, milletlerdi birlestiriw funkciyasına iye. Ol túrli xalıqlar hám mámleketlerdiń adamların qanlas-janlas, dos etedi. Bunıń

mısalın gárezsizlikten keyin túrk xalıqlarınıń birigiwi «Túrkistan - orta q úyimiz» atlı birigiwshilik hám xalıq aralıq hár qıylı kelisimlerden kóriwge boladı.

Jetinshiden, ruwxıylıqtıń tiykarǵı funkciyası - ádep-ikramlılıqtı qayta tiklew. Buyırqapazlıq administrativlik sistema dáwirinde ádep-ikramlılıq buzılǵan edi. Onda ádeplilik haqqında túsinikler burmalanıp ózger tilgen edi. Ádeplilik pazıyetler tolıq bahalanbadı. Ádep-ikramlılıqqa basshılıqtıń, administrativlik sistemaniń óz-ara ádalatsız isleriniń tásirleri sezildi.

Segizinshi, ruwxıylıqtıń taǵı bir funkciyası Ol adamlardıń intelektual potencialın kóteri w. Mánililikti táriyplew hám onı ornatıw.

Xalqımız: «Kózi soqırdan kewil soqır jaman», dep durıs aytqan. Shinında «Mánawiyat» degen sózdiń ózide mánililikti bildirip, hár bir adam mánili bolıwı lazım, sóziniń mánisi joq adamdı xalqımız durıs adam dep esaplamay, bir sózin bir sózi quwıp ketse, eki júzilik kórsetse, turaqsız bolsa onı mánissiz, yaǵnıy mánawiyatsız dep kórsetken hám onı jámiyet ushın qáwipli dep esaplaǵan.

Belgili qaraqalpaq xalqınıń ullı shayırı Ájiniyaz babamız bılay deydi;

«Sóz mánisi ańbas, pámsiz nadanǵa,

Mıń máni sóz aytsañ, qádirin ne bilsin».

Demek, ruwxıylıq-nadanlıqqa, pámsizlikke qarsı gúres.

Juwmaqlap aytqanda, ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq - milletlerdi háreketke keltiretuǵın ullı kúsh. Francuz klassigi Viktor Gyugo aytqanıday: «Adamnıń ullılıǵı onıń boyı, sını menen ólshenbegenindey, milletlerdiń ullılıǵı da onıń san-sanaǵı menen belgilenbeydi. Birden-bir ólshem onıń ruwxıylıǵındadır». Ullı ruwxıylıq, ullı basshımız, xalıqtıń ullı pidákarlıq miyneti eldiń abadanlıǵınıń, xalıqtıń aldaǵı sheklerge rawajlanıwınıń, solay etip, jámiyetlik progressti ielewiniń birden-bir girewi bolıp esaplanadı.

II-bap. İnsan filosofiyası ruwxılıqtıń ózegi

2.1. Áyyemgi İndiya hám Qıtay filosofiyasında insan ruwxıyatı

İnsan haqqındıǵı dáslepki filosofiyalıq pikirler payda bolǵan mámleketlerden biri áyyemgi Hindistan edi. Hindistanda insan haqqındıǵı filosofiyalıq pikirlerdiń payda bolıwı, házirgi zaman ilimi maǵlıwmatlarına kóre, eramızdan aldınǵı XII-VII ásirlerge tuwrı keledi¹. Sebebi bul dáwirlerde Hindistanda sharwashılıq, diyxansılıq, ónermentshilik rawajlandı. Sawda-satıq tez pát penen rawajlanıp bara berdi. Rawajlanıp baratırǵan social-ekonomikalıq, mádeniy-máریفiy qatnaslardı qalıplestiriw zárúrligi mámlekette kishi-kishi mámleketshiliktiń júzege keliwine sebep boldı.

Hindistanda insan haqqındıǵı dáslepki filosofiyalıq pikirlerdiń payda bolıwınana derek beretuǵın isenimli dáreklerden biri eramızdan aldınǵı XII-VII ásirlerde qalıplesken áyyemgi Vedalar Áyyemgi İndiya Vedalarında (tórt tiykarǵı muqaddes kitap: Rigveda, AtHárhámveda, Samaveda hám Yajurveda) yaǵnıy diniy bilimler, gimnler, qosıqlar, úrp-ádetler toplamlarında insanniń insanıy qásiyetleri haqqındaǵı dáslepki pikirlerdi ushıratıw múmkin. Lekin sonı ayrıqsha aytıp ótiw kerek, İndiya Vedalarında bayan etilgen insan haqqındıǵı filosofiyalıq pikirler mifologiyalıq-diniy kóz-qaraslar menen qosılıp-qarısıp ketken edi².

İndiya Vedaları óz zamanınıń social-ekonomikalıq, mádeniy-máریفiy turmısın kórsetiwshi úlken mádeniy-máریفiy miyras bolıp esaplanadı. Bul mádeniy baylıq bir kúnde yaki bir jıldı qalıplesken joq. Onıń jaralıwı uzaq dawam etken. Hindistangá áyyemgi oriy qáwimleri bastırıp kirgennen dáwirden baslap mámleket territoriyasında mámleket qáqliplesemen deyingi dáwirde bolǵan ózgerislerdi ózinde sáwlelendiredi. Bul tariyxıy rawajlanıw

---

¹ История философии. В кратком изложении. Перевод с чешского И.И.Богоута. М., 1991, 17-бет.

² Радхакришнан С. Индийская философия. В двух томах. Том 1. М., 1956, 51-бет.

protsesinde İndiya jámiyeti turmısında, adamlardıń pikirlew tárizinde áhmiyetli ózgerisler boldı. Jámiyet aǵzaları tiykarınan tórt úlken qatlamǵa: braxmanlar (dindarlar), kshatriylar (húkimdarlar, áskerler), vayshalar (jer ieleri, ónermentler, sawdagerler) hám soldralarǵa (miynetkeshler) bólini. Qatlamlar ishinde eń parasatlısı braxmanlar edi³. Sonıń ushın da braxmanlardın abırayı artıp bardı.

Vedaldardıń bir bólegi upanishadlar⁴. Upanishadlarda álem menen adam arasındaqı ózara baylanıs haqqında bir qansha filosofiyalıq pikirler ayılǵan. Tiykarınan álemdegi barlıq hádiyseler, waqıyalar, sonıń menen birge, insan minez-qulqı, is-háreketi de álem menen baylanıslı, mudamı ózgerip turadi. Álemdegi, adamdaǵı ózgerislerdiń tiykarında shaxssız dene jatadı. Dene bolsa dúnyalıq jan menen individual jannıń birliginnen ibarat. Dúnyawiy jan tek ǵana álemniń emes, bálki adamnıń da ruwxıy tiykarın quraydı. Sonday-aq, upanishadlarda jannıń aylanba háreketi, onıń ólmesligi, máńgiligi haqqındaǵı kóz-qaraslar da aytıp ótilgen. Bunday kóz-qaraslarǵa muwapıq, adam ómiri mudamı ózgeriste bolǵan shınjırdan ibarat, yaǵnıy bir tuwılıw jaǵdayınan qayta tuwılıw jaǵdayına ótip turadi. Qayta tuwılıw ótken dáwirdegi adam ómiriniń nátiyjesi, jańa forması, dep ayıladı. Qayta tuwılıw nátiyjesinde adam insanǵa aylanıp baradı. Onda insanıy qásiyeiler, pazıyletler denegge keledi. Áyyemgi esteliklerde, kim jaqsı minez-qulıq, is-háreket iyesi bolsa, sawap isler qılsa, keyingi sapar tuwılǵanında braxman, kshatriy yaki vaysha bolıp tuwıladı.

Áyyemgi İndiya Vedalarında insan túsinigi «hámabap», bolmısqa tán «ulıwma milliylikti kórsetpesten, óziniń kelip shıǵıwı hám rawajlanıw tariyxına iye bolǵan ayırıqshalıq, jekkelik belgisi sıpatında táriyplenedi.

---

³ Shri Ishupanishad. Ilohiy Hazrat A.Ch. Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Bhaktivedanta Buk Trast. Toshkent, 1992, 8-bet.

⁴ Qarang: Древнеиндийская философия. Начальный период. Перевод с санскрита. М., 1963, 83—260-betlar.

Vedalarda aytiliwınsha, ayırım adamdağı hámmege tán, bolmısqa baylanıslı pazıyletlerdiń payda keliwine sebep braxmanlar. Braxmanlar sebepli adamda insanıy qásiyetler, pazıyletler qalıplesken. Sebebi sol braxmanlar barlıq maqluqattıń tiykarı, onıń denege keliwi ushın dáslepki absolyut substansiya wazıypasın atqaradı eken.

Vedalarda jazılıwınsha, bir pútin bolmıstıń ayırım qásiyetlerin ózinde jámlegen insan eki nárse: dene menen jannan ibarat. Dene menen jan bolsa mudamı ózara baylanısta, biri ekinshisi menen baylanıslı⁵. Dene insan denesiniń ulıwmalıq tiykarın quraydı. Bul tiykardı bolsa braxman jaratqan. Jan atman (ruwx) tárepinen jaratılğan bolıp, ol mudamı absolyut bar. Deneden keyin jaratılğan jan individual qásiyetlerge iye boladı. Sonıń ushın da jan insan óliwi menen jáne atmanlarğa (ruwxqa) aylanıp qaladı hám braxmanlar menen birge absolyut substansiyağa quyıladı.

Qullası, áyyemgi İndiya Vedalarında jazılıwınsha, insan «atman-braxmannıń» jıyındısınan ibarat. Basqasha aytqanda, áyyemgi İndiya filosofiyasında insan bolmısında «Hámme nárse braxmannan payda bolğan, braxman bolsa atmannan ibarat», degen qağıyda jatadı. Biraq «atman — braxman» birligi mudamı bola bermeydi. İnsanniń jerdegi isleri túrli nápáklıklar menen baylanıspasa, atman - braxmanlardıń aralasıw protssi boladı. Eger insan isi jerdegi nápáklıklar menen baylanıslı bolsa, onıń janı jan kórinisinde emes, haywanıy dene sıpatında qayta tuwıladı.

Solay etip, áyyemgi İndiya Vedalarında aytiliwınsha, álem bir pútin, tiri maqluqatlardıń hámmesi sol pútinniń bólekleri. İnsan bolsa sol tiri zatlardıń ózine tán forması, korınisi. Házirgi adamzat denesiniń forması janniń bir deneden basqa formadıǵı denege esap-sansız yaǵnıy bir neshe márte kóship ótiwi nátiyjesinde payda bolğan.⁶

---

⁵ Shri Ishupanishad. Ilohiy Hazrat A.Ch.Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Bhaktivedanta Buk Trast. Toshkent, 1992. 7-15-betlar.

⁶ Shri Ishupanishad. Ilohiy Hazrat A.Ch.Bhaktivedanta Svami Prabhupada. Bhaktivedanta Buk Trast. Toshkent, 1992, 30-bet

Zamanlar ótiwi menen Índiya Vedalarında bayanlangan álem hám insan bolmısı haqqındaǵı pikirler túrlishe túsindiriledi. Ortodoksal aǵım táreptarları Vedalarda bayan etilgen álem hám insan bolmısı arasında ózara baylanıstıń bar ekenligi haqqındaǵı ideyalardı qollap-quwatlaǵan, onı hár tárepleme rawajlandırǵan bolsa, noortodoksal aǵım bunday kóz-qaraslardı kritikalap basladı. Índiya filosofiyasındaǵı ortodoksal aǵımınń qalıplesiwine: sankhya, vaysheshika, nyaya, yoga, mimansa diniy-filosofiyalıq mekteplerdiń dóretiwshieri úlken úles qosqan bolsa, noortodoksal aǵımda: jayнизм, buddizm, lokayata, chorvaka mektepleri qatnasıwshılarınıń úlken úles qostı.

Ortodoksal aǵımınń qalıplesiwine úlken úles qosqan sankhya mektebiniń tiykarın salıwshı eramızdan aldınǵı VII ásirlerde jasaǵan Kapila edi. Bul mektep dóretiwshileri Vedalarda bayan etilgen álem hám adam bolmısı haqqındaǵı pikirlerdi jánede rawajlandırdı. Olardıń pikirine kóre, álem hám adam bolmısı biri ekinshisi menen baylanıslı, bir pútin bolıp, qúdiret sebepli denege kelgen. Usı úlken qúdiret Purusha. Sonıń ushın da dáslepki adam balasınıń jaratıwshısı, onı insan dárejesine kótergen de Purusha bolıp esaplanadı. Purusha adamdaǵı barlıq ózgerislerge gúwa bolıp, kosmos sıyaqlı máńgi, ózgermes, álemnen sırtta turıwshı, yaǵnıy sap transcendental sana. Onı payda de, sezim-tuyǵıǵı da, aqılǵa da, intellektke de teńlestirip bolmaydı mıs. Purushanıń mın bası, mın kózi, mın ayaǵı bar eken. Onıń aqıl-zákawatı -ay, kózi - quyash, sharshawı - ot, nápesi (demi) bolsa shamal mısh. Awzınan braxman, qolınan kshatriy, vaysha, soldra kibi jámiyettiń túrli qatlamlarǵa tiyisli «varna»lar denegenmiş⁷.

Álem hám adam bolmısınıń ózara baylanısı haqqındaǵı dáslepki pikir-pikirler ortodoksal aǵım rawajlanıwına sezilerli úles qosqan vaysheshika

---

⁷ История философии. В кратком изложении. Перевод с чешского И.И.Богоуга. М., 1991, 17—24-беттар.

mektebi wákilleriniń kóz-qaraslarında da óz kórinisin taptı. Vaysheshika diniy-filosofiyalıq mektebine eramızdan aldınǵı úshinshi ásirde jasaǵan Kanada tiykar salǵan. Vaysheshika mektebi wákilleriniń álem hám adam bolmısı, onıń ózine tán qásiyetleri haqqındıǵı qarasların Kanada málim bir sistemaǵa saldı. Vaysheshika táliymatına kóre, álem hám adam arasındadıǵı ózara baylanıs, ózara tásir mudamı ózgerip turadı. ózgerisler bolsa mudamı bolıp turadı. Lekin sol ózgerisler protsesinde ózgermes bir element - atom bar boladı. Atomlar máńgi, bólinbes, joq bolmas bolıp, ol hesh kim tárepinen jaratılmaǵan. Atomlar ózine túrli qásiyetlerdi jámleydi. İnsanniń sezgi aǵzaları seziwge qádir bolǵan barlıq tiri hám ólik maqluqatlar áne sol atomlardıń qosılıwınan payda boladı. Hátteki tuwılıw da, qayta tuwılıw da atomlardıń qosılıwı yaqı ajıralıwınıń nátiyjesi, degen ideyanıaytıdı⁸.

Vaysheshika táliymatına kóre, ózine túrli qásiyetlerdi birlestirip turǵan sıpatlar eki: ulıwma hám jeke toparlarǵa bólinedi. Hár qanday sıpattıń substansiyasın materiallıq negiz (suw, ot, jer, efir) menen birge ruwx (atman) ta belgilaydı. Ruwx – materiallıq emes, cheksiz bolıp, eki túrli formada boladı. Conday-aq, birinshi forması ishvara bolsa, ekinshi forması paramatmandır, dep aytıladı.

Vaysheshika nyaya táliymatı menen baylanıslı. Bul eki táliymat biri ekinshisin tolıqtıradı. Nyaya mektebiniń tiykarın salǵan Akshanada Gotama (Goutama) bolıp, eramızdın baslarında jasap ótken.

Ortodoksal aǵımnıń qalıplesiwine sezilerli úles qosqan mekteplerden biri yoga. Yoga diniy-filosofiyalıq mektebine eramızdan aldınǵı shama menen ekinshi ásirde jasaǵan Patanjali tiykar salǵan.

Bul mektep dóretiwshileri túrli shınıǵıwlar járdeminde insan ruwxıyatın, mánawıyatın, pikirlew tárizin ózgeriw múmkin, degen ideyanı

---

⁸Гостеева Е.И. Философия вайшешики. Ташкент, 1963.

Қағанг: Лысенко В.Г. “Философия природы” в Индии: атомизм школы вайшешика. М., 1986.

alğa súredi. Hátteki túrli shınıǵıwlar járdeminde insanda qayırlılıqqa, jaqsılıqqa umtılıw sıyaqlı jaqsı qásiyetlerdi qalıplestiriw múmkin, dep esaplaydı⁹.

Áyyemgi İndiya filosofiyasındaǵı ortodoksal aǵım-mekteplerden jáne biri mimansa. Bul mektepke eramızdın úshinshi ásirlerinde jasaǵan Jaymini tiykar salǵan. Mimansa mektebiniń tárepdarları jáne Vedalarǵa qaytıwǵa shaqıradı. Olardıń pikirinshe, haqıyqattı insan aqlı járdeminde bile almaydı. Haqıyqatqa tek bilim hám háreket járdeminde erisiledi, degen ideyanı alğa suredi. Adamlardı diniy úrp-ádetlerge ámel qılıw, sociallıq juwapkershilikti orınlawǵa shaqıradı. Mimansa mektebinde, sociallıq minnetke (dxarmaǵa) sadıqlıq insandı ózligin ańlawǵa alıp keliwi múmkin. Ózligin biliw — insanǵa hárqanday jamanlıqtan qutılıw ushın aqırǵı imkaniyat, degen pikirge keledi.

Noortodoksal aǵımınń qalıplesiwinde salmaqlı úles qosqan diniy-filosofiyalıq mekteplerden biri jaynizm¹⁰. Jaynizm mektebine eramızdan aldın altınsha ásirde jasaǵan, Kshatriy qáwiminen Bixarlik Maxavira Vardxamana tiykar salǵan. Maxavira (yaki Jina) tiykar salǵan jaynizm táliymatına kóre, insan bolmıs eki: materiallıq hám ruwxıy tiykardan turadı. Usı tiykarlar biri-biri menen «karmalar» arqalı baǵınıp, biri ekinshisine tásir etip otıradı. İnsan denesiniń tiykarın da tap sol karmalar (názik material, yaki názik materiya) quraydı. İnsan denesinde názik materiya dag‘al materiya menen qosılıwı onıń mánawiy-ruwxıy jaǵdayınıń mańgilig támiynleydi.

Jaynizm mektebi dóretiwshileri karma konsepsiyasın islap shıqtı. Bul konsepsiyaǵa muwapıq, materiallıq penen ruwxıyлық arasındaǵı ózara baylanıstıń segiz túri boladı. Usı segiz túr biri ekinshisinen ózine tán qásiyetleri menen parıq qıladı. Lekin sol segiz qásiyet arasında áhmiyetli eki

⁹ Qarang: Рой М. История индийской философии. М., 1958, 344—354- betlar.

¹⁰ Qarang: Чаттверджи С. и Датта Д. Введение в индийскую философию. М., 1955, 73—105-betlar.

fundamental qásiyet: jaqsılık hám jamanlıq insan iskerligi ushın sheshiwshi áhmiyetke iye boladı. Sol jaqsılık hám jamanlıqqa bolǵan qatnas insanniń álemdegi hádiyse hám waqıyalarga bolǵan qatnasın belgileydi. Adamnıń ruwxıy-mánawiy álemin basqaradı.

Jaynizm táliymatınıń ádep-ikramlıq qaǵıydaları tiykarında úsh tiykarǵı prinsip jatadı. Sonday-aq: 1) tuwrı itiqadqa iye bolıw;

2) tuwrı itiqadqa iye bolıw ushın tuwrı bilimge tykarlanıw;

3) tuwrı mólsherge iye bolıw. Bul prinsiplerge ámel qılǵan insanniń ruwxıy-mánawiy jaqtan hár qanday ádep-ikramlıq jaqtan tómen, ásirese, ishiqaralıq, eki júzlilikten azat boladı, degen pikirlerdi aytadı.

İnsan ómiriniń mánisi haqqındaǵı dáslepki pikirlerdi, noortodoksal aǵımǵa múnasip úles qosqan buddizm¹¹ mektebi kóz-qarlarında da ushıratıw múmkin. Buddizm eramızdan aldınǵı VI ásirde Arqa Hindistanda payda keldi. Onıń baslawshısı Siddxartxi Gautama shama menen eramızdan aldınǵı 623-544-jıllarda jasaǵan¹². Ol Kapilovamsta wálayatı Shakya urıwı húkimdarınıń balası bolıp, 29 jasında tárkidúnya qıladı. Bul táliymat áste-aqrınlıq penen adamlar qálbinen orn ala baslaydı. Buddizm qaǵıydaları, onıń ádep-ikramlıq prinsiplarine dáslep adamlar sáwbetlerinde, awızeki aytıslarda ámel qılǵan bolsa, keyin ala (shama menen júz jıllardan soń) jazba tekstlerde rásmiylestirildi. Ylken itiqad dárejesine kóterildi. Áste-aqrın ilahiylestirilip, insan shaxsın jaratıwshı tiykarǵı kúsh, dep táriplene basladı¹³.

Buddaviy itiqadtıń tiykarında tórt haqıyqat jatadı. Sonday-aq: 1. İnsanniń pútin ómiri túrli azaplardan ibarat (tuwılıw, kesellik, ólim menen gúresiw hám t.b) dep qaraw. 2. Azaplardıń tiykarǵı sebebi ómirden kóbirek lázetleniwge, ráhátshilikke beriliw ekenligin esapqa alıw. Usı umtılıwlar

¹¹ ‘Buddizm budda so'zidan olingan. Budda — taxminan uyg'onish, poklanish, dili ravshanlik degan ma'noni bildiradi.

¹² Qarang: философия. Часть первая. История философии. М. 1999, 32-бет.

¹³ Qarang: Чаттверджи С. и Цатта Д. Введение в индийскую философию. М., 1955, 106—145-бетлар.

sebepli barlıq qálewler payda boladı, dep esaplaw. 3. Azap-aqıretten qutılıw ushin barlıq nárseden bas tartıw. 4. Azap-aqıretten qutılıw, onnan qutılıw ushin tuwrı pikir júritiw, tuwrı qararǵa keliw, hádiyse hám waqıyalarǵa dıqqat penen qaraw, ómirde tuwrı jol tańlaw. Bul printsiplerge tiykarlangan itiqad, buddizm táliymatına kóre, bekkem itiqad boladı. Ó nábwetinde, bunday itiqadqa tiykarlangan insan iskerligi qayırılı islerge qaratıladı.

Áyyemgi İndiya filosofiyasınıń noortodoksal aǵımına tiyisli diniy-filosofiyalıq mekteplerden biri lokayatada da insan barlıǵı, materiallıq penen mánawiylik arasındaqı ózara baylanıs mashqalaları haqqında ájayıp pikirler ayılǵan. Lokayata mektebine eramızdan aldınǵı birinshi mın jıllıq ortalarında jasaǵan Brixaspati tiykar salǵan¹⁴. Bul mektep dóretiwshileriniń pikirine kóre, álemniń tiykarın tórt element: suw, hawa, jer hám ot quraydı. Óz nábwetinde, tap sol elementler insan denesinde de bar boladı. Álem de, adam da sol elementtiń kombinatsiyasınan ibarat bolıp, ilahiy qúdiret tárepinen jaratılmaǵan. Quday haqqındaǵı sózler bir ápsana. Quday, ruwx, jámiyet, ol dúnyada ómirdiń barlıǵına iseniw bul jalǵan. Hár qanday organizm ólgende soń jáne óz substansiyasına qaytadı, dew qáte. İnsanniń sanası materiallıq emes bolıp, sezish arqalı hosil boladı. Shaxs insan denesinen tısqarıda bolıwı múmkin emes, degen pikirlerdi bayan qıladı.

Lokayata táliymatı chorvaka mektebi tárepinen hár tárepleme rawajlandırıldı. Chorvaka táliymatınıń tiykarǵı qaǵıydaları eramızdan aldınǵı IV—III ásirlerde jasaǵan Kautilya traktatlarında bayan etilgen. Chorvaka mektebi dóretiwshileriniń pikirine kóre, insan ol dúnyada emes, bálki bul dúnyada, jer júzinde bolatuǵın hádiyse hám waqıyalarǵa qaraw zárúr. Sonıń ushin da insan kúndelik isinde huzur (kama) hám payda alıw (artxa) prinsiplerine ámel qılıwı dárkar. Tınıshlıq gúmansız, insanniń kúndelik ámeliy isi menen baylanıslı. Qılǵan miynetinen qanaatlanıw

---

¹⁴ 2 Qarag: Философия. Часть первая. История философии. М., 1999, 35—38-бетлар.

insannıń eń ullı maqseti. Baylıq bolsa oǵan erisiw quralı. Joqarıdaǵı pikirlerden korinip turıptı, chorvaka mektebiniń wákilleri ómirden qanıǵıw tuyǵ‘usin insannıń eń áhmiyetlisi dep qaraydı. Olardıń pikirine kóre, insan ómiriniń mánisin kúndelikli ómirden qanaatlanıw, azaplardan jıraq bolıw lazım.

Solay etip, áyyemgi zaman İndiya filosofiyasınıń ózine tán eń áhmiyetli qásiyeti transendentalizmge meyilligi, yaǵnıy insan hám onıń ruwxıy-mánawiy álemi, táǵdiri hám keleshegi kosmosdan tısqarıda jasap atırǵan transendental bilimler menen baylanısın kórsetiw. Áyyemgi İndiya filosofiyasına kóre, insan dene menen jannıń birligi, «dúnyalıq jan»nıń ajıralmas bólegi. «Dúnyalıq jan» adamnıń insan dárejesine kóteriliwinde úlken áhmiyetke iye. «Dúnyalıq jan»nıń insan tábiyy-sociallıq kórinisine tásir ótkeriw protsesi mudamı ózgerip turadı. Óz nábwetinde, jeke bir kisiniń janı («individual jan») da «dúnyalıq jan»ǵa óz tásirin ótkeredi. Bunday ózara tásir sebepli insan tabiyatında jaqsı ózgerisler bolıwı menen birge kemshiliklerge jol qoyıw, aldaw sıyaqlı keri jaǵdaylar da payda keledi. Sonıń ushın da insannıń basqa tiri maqluqatlardan parqı eń áhmiyetli qásiyeti erkinlikke umtılıwı. İndiya filosofları insan tábiyatında ushırasattuǵın illeetlerdi joq etiw, óz nábwetinde, adamlardıń erkinlikke erisiw jolların izledi.

İnsan haqqındıǵı dáslepki pikirlerdi áyyemgi Qıtay dáreklerinde de kóriw múmkin. Buǵan áyyemgi Qıtay mádeniy miyrasınıń tajı esaplangan úsh tiykarǵı kitap: «Ashulalar kitabı» («Shi szin»), «O‘zgarish kitabı» («I szin»), «Tariyx kitabı» gúwalıq beredi.

Qıtay ápsanalarında, ráwiyatlarında dáslepki insan Adam ata Pango kórinisinde boladı. Eramızdan aldınǵı XII ásirde bar bolǵan Chjou mámleketinde dáslepki insan (Adam ata) Pango jasaǵan eken. Ol sonshellı kúsh-qúdiretke iye bolgan, onıń deminen (nápesi) samal, bult, basınan

gúldirmama, shep kózinen quyash, on kózinen ay, beli, ayaqları hám qollarınan dúnyanıń tórt tárepi, qanınan dár`yalar, terlerinen jamǵır hám kóziniń jarqırawınan jasın payda bolǵan mish. Sheksiz boslıqlardan ibarat bolǵan álem onıń qúdiretli zárbesinen jer hám aspanǵa bólinip ketipti. Óziniń sıyqırlı kúsh-qúdireti menen álemde tártip-intizam ornatqan Adam ata - Pangodan adamzat bir ómirge qarızdar mish.

Dáslepki adam balasınıń dúnyaǵa keliwi, onıń insan dárejesine kóteriliwi haqqındaǵı pikirler úziliksiz ózgerip barǵan. Sonday-aq, áyyemgi «Ashulalar kitabı» («Sherler toplamı»)da ayılıwınsha, adamdı («Tuap») aspan jaratqan mish. Aspan eń ulıwma jaratıwshı, ullı basqarıwshı bolǵanlıǵı ushın da adam degen zattı jarattı hám oǵan ómir baǵısh etti.

Áyyemgi Qıtay dáreklerinen biri «0`zgarish kitabı»da adam álem menen baylanıslı. Álemdi álem qılıp uslap turǵa on tiykarǵı ústin bar. Pútin álem on ústin: yan, in, aspan, jer, insan, ot, suw, metall, aǵash, urug'larga tayanıp turadı. Olsha ústinlerdiń bekkemligi insan hám onıń ámeliy iskerligi menen baylanıslı. İnsan iskerligi bolsa dúnya qaras penen baylanıslı. Aspan, jer hám insan dúń`ya qarastıń tiykaǵı elementleri mish. Korıń turıptı, áyyemgi Qıtay dáreklerinde insan, aspan, jer arasında ózara baylanıs barlıǵı kórsetiledi.

Áyyemgi Qıtay dáreklerinde ayılıwınsha, adamzat ómirinde kosmos penen tuwrı qatnasta bolıw úlken áhmiyetke iye. Usı uyǵınlasıw (garmoniya) insanniń mine-qulqında, is-háreketinde, dástúrlерinde, úrp-ádetlerinde, awqatlarında anıq kórinip turadı. İnsan is-háreketinde jaqsılık hám jamanlıqtıń payda kelishi ushın túrtki beredi. Jamanlıq kosmos penen insan arasındaǵı nooqılona qatnaslardıń nátiyjesi mish.

Adamnıń insan dárejesine kóteriliwi, onıń basqa tiri maqluqatlardan pariq qılıwshı insanıy qásiyetleri haqqındaǵı dáslepki pikirlerdi de, joqarıda biz esletip ótken, áyyemgi Qıtay dáreklerinde ushıratıw múmkin. Sonlıqtan,

adamdağı insanıyılıq, eń dáslep, insanparwarlıqta óz korinisin tabadı. İnsanparwarlıq degende ádep-ikramlıq normalar, dástúrler, etiketlerge ámel qılıw, tuwrı sózli, haq kewil, márt bolıw túsiniledi. Sonday-aq, adamdağı insanparwarlıq hár bir kisi ózine tapsırılğan wazıypanı anıq orınlawı menen ámelge asırılıwı. Sonday-aq, mámleket baslıǵı mámleket islerin, ata atalıq, bala bolsa óziniń wazıypasın orınlawı zárúr¹⁵.

İnsan haqqındıǵı mifologiyalıq-diniy qaraslar ornın áste-aqırın filosofiyalıq qaraslar iyeley basladı¹⁶. Bunday qaraslar áyyemgi Qıtay filosofiya mekteplerinen Yan in szi (eramızdan aldınǵı VIII-VI ásirler)de kóriw múmkin. Bul mektepte Kosmosta tártipsi ushıp júrgen on mırn nárselar tiykarında eki ilahiy qúdiret: Yan hám In payda keldi. Yan (erkek) pútin aspandı basqarǵan bolsa, In (hayal) emi basqarǵan mish. Usı eki qúdiret arasındagı ózara baylanıs pútin álemniń tiykarın qurıptı. Erkeklik hám hayallıq, sonday-aq, «bes stixiya»: suw, ot, metall, aǵash, urug´ arasındagı ózara baylanıs insan ruwxıy-mánawiy kórinisiniń tiykarın quraydı¹⁷.

Áyyemgi Qıtayda insan haqqındıǵı filosofiyalıq pikirler úziliksi keńeye basladı. Sonday-aq, áyyemgi daosizm táliymatında adamniń insan dárejesine kóteriliwi, insanniń insanıylıǵın kórsetiwshi prinsipler, olardıń párawan turmısı, baxıt-saadatı haqqında bir qatar jańa pikirler bar. Daosizm táliymatına eramızdan aldınǵı VI-V ásirlerde jasaǵan Laotszi tiykar salǵan.

Daosizm táliymatına kóre, Dao - álemde bar bolǵan barlıq maqluqatlardıń bası. Onıń barlıǵın támiynlewshi tiykarǵı prinsipdur. Dao álemdegi barlıq hádiyse hám waqıyalardı, qúdiretli Dao kosmik jan bolıp, hámme tárepten aǵıp turadı, ol ónda da, solda da bolıwı múmkin.

---

¹⁵ Законы ману. М., 1960, 22—23-бетлар.

¹⁶ Шуцкий Ю.К. Китайская книга перемен. М., 1966; Быков Ф. Зарождение политической и философской мысли в Китае. М., 1966.

¹⁷ Степанянц М.Т. Восточная философия. М., 1997.

Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 125-бет.

Daosizm táliymatına muwapıq, insanniń insanıylığı isenim, úmit prinsipine ámel etiwine qarap belgilenedi. Úmitke bolsa qálewdi, arzıwdı sheklew menen erisiledi. Qálew, arzıwdı shekley almaslıq insanda aldaw, ishiqaralık sıyaqlı illetlerdiń payda bolıwına turtki beredi. Adamlardıń páskeshligi tek ǵana adamdı emes, hátteki álemdi de deformatsiyaǵa gıripdar kıladı. Bunday jaǵday álemniń tiykarı bolǵan daonıń garmonik tábiyaatına, yaǵnıy «Hár bir kisi hámme nárese ushın» qaǵıydasın say kelmeydi.

Daosizm táliymatında hár tárepleme garmonik rawajlanǵan insan haqqında bir talay ájayıp pikirler bayan etilgen. Bul táliymatqa kóre, garmonik rawajlanǵan insan tábiyilikke kóbirek meyli bar, hár qanday isler menen waqtın almaytuǵın, hár qanday tásirge berilmeeytuǵın kisidir. Ol aspanǵa uqsatıladı. Bunday kisiler óziniń aspan daosi menen tıǵız baylanıslı ekenligin sezip turadi. Sebebi insan kosmos penen baylanıslı bolıp, ózine tán mikrokosmos.

Daosizm táliymatına kóre, insanniń baxtı-ıǵbalı, parawan turmısı húkimdar (imperator) menen baylanıslı. Húkimdar pukaraniń arzıwların ámelge asırıwı lazim. Sonıń ushın da húkimdar iskerliginiń tiykarında xalıq daosi menen aspan daosınıń aralasıwı dárkar. Aspan daosi tábiyat qoynında jasawshı ápiwayı adamlardıń ideal jámiyetti qurıwǵa háreket qıladı. Danışpan imperator aspan daosi múddásin, yaǵnıy ideal jámiyet qurıw niyetin túrli ámeldarlar járdeminde orınladı. Usı ámeldarlar ideal jámiyet qurıwda payda kelgen túrli nifaqlardı tuwrı sheshiwi lazim. Solay etip, daosizm táliymatında sociallıq ideal, hár tárepleme rawajlanǵan insan aspan daosi kórinisinde boladı.

Áyyemgi Qıtay filosofiyasında insan haqqındıǵı pikirler Konfuciy

táliymatında jáneda jańa basqıshqa kóterildi¹⁸. Konfuciy ózinen miyras etip hesh qanday shıǵarma qaldırǵanı joq. Ol óziniń filosofiyalıq qarastarın awız eki bayanlaǵan.

Konfuciy qaytı bolǵannan soń onıń shákirtleri ustaz sáwbetlerin topla, «Lunyun» atı menen traktat etip rásmiylestirgen¹⁹.

Konfuciy qıtaylılardı ajdadllarınan qalǵan ullı mádeniy-mánawiy miyras úsh kitaptı «Ashulalar kitabı», «Ózgarish kitabı», «Tariyx kitabı»nda bayan etilgen qaǵıydalarǵa amel qılıwǵa sharlaǵan. Sol kitaplarda bayan etilgen qaǵıydalardı ótmish penen búgindi, ájdadlar mne áwladlardı, inson menen aspandı baylawshı ulken ruwxıy-mánawiy qúdiret, dep esaplaǵan. Sonıń ushın da qıtaylıq oyshıl alım: «Men tek uzataman, lekin bunyad etpeymen; men ótmishke isenemen hám onı súyemen»²⁰; dep aytqan edi.

Konfuciy da óz ótmishinde álem hám adam haqqındıǵı pikirlerdi dawam ettirip, aspan — bul tábiyat, quday hám insan, dep túsindiridi. Aspan olarǵa kúsh hám aqıl berdi. Sonıń ushın da insan óz ıqtıyarı menen háreket qıla almaydı, ózin-ózi jarata almaydı. Haqıyqıy insan óz iskerliginiń aspan menen baylanıslılıǵı ushın óz táǵdirinen mudamı minnetdar bolıwı kerek.

Konfuciydiń pikirine kóre, aspan hám jerde tuwılǵanlar ishinde eń qúdiretli inson. İnsan óz áhmiyetine kóre bir pútin. Sonıń ushın da adamlar óz tábiyatına kóre bir-birlerine jaqın. Lekin ózleriniń minez-qulqı, úrp-ádetlerine kóre bir-birlerinen jiraqta²¹. İnsan óziniń ichki áhmiyetine kóre basqalarǵa jaqsılıq qılıwǵa meyilligi bar. Tiykarınan, basqalarǵa járdem (jen), ádalatparwarlık (i), samimiyat (sin), urıw-aymaq, aǵayınlarǵa húrmet (syao), húkimlerge sadıqlıq (chjun) solar qatarına kiredi. Lekin bular

---

¹⁸ Konfutsiy eramızdan awalgi 551—479-yıllarda yashagan. Konfutsiy nomi «Кип» va «Futsizm» so'zlari asosida vujudga kelgan. Hozirgi zamon qoidalariga asosan tahlil qilsak, «Кон» familiyasini bildirsa, «fu» so'zi faylasuf, «szi» o'qituvchi, ustoz, muallim ma'nosini anglatadi. Xitoyliklar uni «Kunsizm», ya'ni «Faylasuf ustoz Кип» deb atashgan.

¹⁹ Конфуций. Луньюй. Изречения. М., 2000.

²⁰ Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 153-bet

²¹ Древнекитайская философия. В двух томах. Том 1. М., 1972, 171-bet.

insanniń ámeliy iskerliginde birden payda boladı, dep bolmaydı. Hámme de bunday jaqsılıq isleydi, dep te bolmaydı. Jaqsı adam óziniń islerinde joqarı ádep-ikramlıq printsiplerge tiykarlanadı. Sol ádep-ikramlıq printsipler áste-aqırın insanniń sırtqı kórinisinde, islerinde kórine baslaydı. Túrli úrp-ádetler, dástúrler ádep-ikramlıq printsiplerdiń ámelge asıwı ushın ichki impuls beredi Kim óziniń qálbi hám aqlı imkanitlarınan tolıq paydalansa, ózligin bilse ǵana boladı.

Konfuciy filosofiyasındaǵı insanparwarlıq penen jaqsılıq arasındaǵı uyg'unlık insanniń insanıylıǵın kórsetetuǵın bir pútinge birlestiredi hám qúdiretli sociallıq tártip-intizam sistemasınıń payda bolıwı ushın tiykar boladı. O'z náwbetinde, bunday tártip-intizam insanniń jaqsılıqqa baslaǵan qayıwrılı islerinde kórinedi. Eger sol xayırlı isler mámleket tárepinen basqarılsa adamlar tarbiyasında tup burılıs boladı. Konfuciy Qıtay filosofiyası tariyxında birinshilerden bolıp, adamnıń insan dárejesine kóteriliwinde jámiyet, mámleket, sociallıq ortalıqtıń tásiiri boladı, degen ideyanı alǵa súredi. Ózi jasap turǵan jámiyette, puqaralardıń toq-párawan jasawı ushın zárúr bolǵan siyasiy, mánaviy- ádep-ikramlıq printsiplerdi islep shıǵıwǵa háreket etedi.

Konfuciydiń pikirine kóre, jámiyettiń tiykarǵı yacheykası - shańaraq. Jámiyetti, mámleketti ol úlken shańaraq, dep túsinedi. Shańaraqta ázelden ornatılǵan tártip qaǵıydalarǵa kóre - kishiler úlkenlerge boysınıwı lazım bolǵanıday, mámlekette de kishililer úlkenlerge boysınıwı dárkar. Shańarakta tartip-intizam, aǵayınshilik belgileri bolsa, mámlekette ornatılǵan ttártip-intizam kóbinese shaxstıń sociallıq dárejesine, jámiyettegi ielegen ornına qarap belgilenedi.

Áyyemgi Qıtay filosofı Konfuciydiń jámiyetti basqarıw haqqındaǵı pikirleriniń orayında «Hikmetli zat» turadi. «Hikmetli zat» húkimiran qatlamnıń ideal basshısı. Bunday mámleket xızmetkeri ózinde puqaralar

párawanlıǵın támiynley alatuǵın barlıq jaqsı pazıyletlerdi jámlewi lazım. Konfuciy óziniń sáwbetlerinde jámiyet basqarıwın qolında uslap turǵan «Hikmetli zat»tıń bes insaniy qásiyetler: minnet, ádalat, mártlik, úrp-ádetlerge ámel qılıw, bilimdanlıq bezep turıwı lazım, deydi. «Hikmetli zat» puqaralarǵa miiwbetli, xızmet wazıypasın shın kewilden atqarıwshı, ielep turǵan lawazımınan ózine abıray arttıw ushın emes, jámiyet aǵzaları parawanlıǵın támiynlewge qaratıwı darkar. Onıń is-háreketleri qátirjem, tábiyatına daǵallıq hám parasatsızlıq jat, kiyiniwi azada ózine múnasip, jámiyette ornatılǵan mánaviy-ádep-ikramlıq qaǵıydalardıń áhmiyetin tereń ańlap jetiwshi, baylıq hám mártebeni «táǵdir inamı» dep, olarǵa atayi umtılmaytuǵın, qayır-saqawatlı, lekin ısırapqorlıqqa jol bermeytuǵın, hadal hám dús kelgen toparǵa qosılıp kete bermeytuǵın adam. Konfuciy bunday qásiyetler iyesi bolǵan adam «Gózzal insan», dep biledi. Jámiyetti, mámleketti usınday «Gózzal insan»lar basqarsa, gúmansız, onday elde párawanlıq támiynlenedi.

Konfuciy «Himmatli zat» shaxsınıń antipodın - «Nobakor kimsa», dep ataydı. «Nobakor kimsa»nıń ims-háreketi, «Himmatli zat» qa kerisinshe. Ol óz nápsiniń quli, juwapkershilik, insap ne ekenligin ulıwma bilmeydi. Jámiyette ornatılǵan tártip intizamdı mákkarlıq penen buzadı. Jámiyettiń húkimdarı bolǵan «Aspan ulı» qálewin sezbeydi. Ol jámiyettiń mártebeli adamlarına, danıshpanlarına, alımlarına húrmet-izzet bolmaydı. Eń áhmiyetlisi óz qádir-qımbatın bilmeydi, hátteki tonawshılıqtan da uyalmaydı. Solay etip, Konfuciy táliymatında insanniń shaxsiy, ádep-ikramlıq qásiyetleri tereń sociallıq mazmunǵa iye bolǵan normaǵa aylanadı.

Konfuciy, «Himmatli zat» qızǵanshaq bolmaslıǵı, ózinen joqarı adamlarǵa húrmet-izzette, qol astında islewshi puqaralarǵa múriwetli, xalıqtı basqarıwda adalatlı, óz ómirin girewge qoyıp bolsa da, haqıyqatlıqtı qorǵawı

zárúr. Jámiyetti, mámleketti basqarıwshı ullı «Himmatli zat» sózi isine say bolmasa qattı qıyın boladı. Bunday adamlar mudamı abıroylı bolaman, dep emes, ózinde bar imkaniyatlardı tolıq ámelge asıra almadım dep azap shegedi.

Konfuciydiń pikirine kóre, «Himmatli zat» tómenдеgi toǵız jaǵdaydı óziniń ámeliy isinde úlken áhmiyetke iye, dep qarawı dárkar. Sonday-aq: qaraǵanda kóre alıwdı (kóriwdi); tıńlaǵanda esite alıwdı (esitiwdi); birewler menen sóyleskende ashıq júzlilik, júzinde ózgelerge húrmet bolıwdı; sózinde sadıqlık, ishinde shinavandalik bolıwın; gúmanlanǵanda basqalardan sorawdı; ashıwlanǵanda aqıbetin oylwdı; bir nárseni basqalardan alıp atırǵanda onıń qarız ekenligin túsiniw jetiwdi umıtpaslıq dárkar. Mámleketti basqarganda, bes gózzal usılǵa ámel qılıwdı hám tórt jaǵdaydan ózin alıp qashıwı zárúr. Sonday-aq, «Himmatli zat» jámiyetti basqarǵanda, eń dáslep, ısırapqorlıqqa jol qoymaslıǵı; is waqtında talapshań bolıwı, lekin basqalarda narazılıq oyatpaslıq; áshkózlik qılmaslıǵı; jaqsı minez-qulıqqa iye bolıwı, lekin menmen bolmaslıǵı; hámme waqıt óziniń ullılıǵı menen ajıralıp turıwı, lekin átirapdagǵılargá qáhárin shashpaslıǵı kerek.

Áyyemgi Qıtay oyshılı insanda insanıylıq qásiyetleriniń qáliplesiwinde jámiyetti basqarıp turǵan basshınıń miriwbetli bolıwı úlken áhmiyetke iye ekenligine itibardı qaratadı. Miriwbetli basshı degenda, eń dáslep, xalıqqa payda keltiriwshi jumıslar menen shuǵıllanıwdı; puqaralardıń qábiletine qarap is beriwdi hám berilgen isti óz waqtında orınlawdı talap qılıwdı; úlken hám kishi, basıq hám tez adamlar menen birdey múnásibette bolıwın; qarawındaǵı qattılıqtı túsinedi. Bunday qásiyetler «Himmatli zat»tı jánede ullı qılıp kórsetedi.

Konfuciy ózi jasap atırǵan jámiyette bolıp atırǵan ádepsizliklerden qattı táshwishke túsedi, puqaranı tárbiyalawǵa háreket etip, olardı insap-

diyanatqa, bir-birin húrmet etiwge, átirap-ortalıq tazalıǵın támiynlewge sharlaydı. Onıń túsindiriwinshe, insanıylıqtıń túrli-túrli korinislerin ózinde jámlegen shın insan tek ózi ushın emes, basqalar ushın da jasawı dárkar. İnsannıń insanıylıǵı, eń dáslep, tómendegi talaplarǵa juwap beriwi dárkar. Olar: a) ózi erisimdi arızıw qılǵan jetiskenliklerge basqalar erisiwi ushın hár tárepleme kómek ber; b) ózińniń basıńa túsimdi qálemegen apatlardı basqalarǵa da rawa kórme.

Konfuciydiń filosofiyalıq táliymatında adamnıń shın insan dárejesine kóteriliwinde jámiyet, onda ornatılǵan tártip-intizam sheshiwshi áhmiyetke iye ekenligine ayırıqsha itibar qaratıladı. Sonıń ushın da jetik insan jámiyette bar bolǵan tártip- qaǵıydalardı húrmet etiwı dárkar. Jámiyette insanparwarlıqqa (Jen) tiykarlanǵan barlıq tártip-intizamlar aspannan túsken, oǵan hámme boysınıwı shárt. Barlıq tártip-intizamlar, ádep-ikramlıq qaǵıydalar, Konfuciy qarasarında — «Li» degen túsinikti bildiredi. Jámiyette «Li» bolmasa tártip-intizam da bolmaydı, tártip-intizam joq jerde bolsa rawajlanıw bolmaydı, degen pikirler Konfuciy táliymatında oraylıq orındı ieleydi. Konfuciy táliymatında bul ideyalar jámiyetti basqarıp turǵan húkimdarlar ushın óz hukimlerin sózsiz orınlalıw, puqaralarǵa qaramlıq ruwxın síndiriw, hesh qanday qarsılıqsız boysınıwdı qalıplestiriw ushın qol kelgenligin de umıtpaslıq lazım.

Jáhán tsivilizatsiyası tariyxında birinshilerden bolıp qıtaylıq oyshıl Konfuciy insan iskerligin bahalawshı ólshemdi jaratıwǵa háreket qıldı. Onıń túsindiriwinshe, adamlar ortasındaǵı ózara qatnaslar tábiyat nızamlarına emes, ózine tán nızamlıqlar negizinde payda boladı.

Áyyemgi Qıtay filosofiyasında insan haqqındıǵı filosofiyalıq pikirler rawajlanıwına múnasip úles qosqan táliymatlardan jáne biri moizm²². Moizm

---

²² Qarang: *Философия. Часть первая. История философии.* М., 1999, 44—46-бетлар.

táliymatınıń tiykarın salǵan Mo di (Mo-Szi). (Mo di eramızdan aldınǵı 480-400-jıllarda jasaǵan.) Ol jaratqan insan haqqındıǵı filosofiyalıq pikirler tiykarında «ulıwma, ózara muhabbat hám máp» uyǵınlıǵı haqqındaǵı ideya jatadı. Moizm, "Konfuciy táliymatınan parqı, ádalat penen mápti bir dep birlestiriwge háreket qıldı. «Ádalat — bul payda degeni», dep túsindirdi. Payda, máp, moizmde tek kisi ushın emes, pútin jámiyet, pútin xalıq ushın xarakterli qásiyet ekenligin spatlawǵa urınadı. Sonıń ushın da, Moizm wákilleri «faoliyat» (vey) hám ádep-ikramlıq minez-qulıq, is-háreket» (sin) túsineklerin birin ekinshisinen ajıratı. Olardıń pikirine kóre ádep-ikramlıqtıń ólshemi – jaqsılıqqa qaratılǵan is-háreketler. Bunday is-háreket tek shaxsiy órnek kórsetiw arqalı ámelge asadı. Jaqsı niyetke qaratılǵan is-háreket onıń maqseti, sebep hám aqıbetlerine qarap anıqlanadı, «xızmeti», «mukafatı», «abırayı», «jınayatları», «jazası»nda óz kórinisin tabadı.

«Ulıwma, ózara muhabbat hám máp» prinsipiniń ideal jaǵdayı aspan qálewi menen baylanıslı, delinedi, Moizm táliymatında. Sebebi, aspan álemdegi pútin maqluqat ushın andoza (etalon) dur. Jerdegi onıń balası (imperator) tap sol andozani turmısqa qollanıw ushın juwapker. Jerde onıń ámeldarları sonday tártip-intizam ornatawı zárúr, sol sebepli barlıq adamlar bir-birin súyiwi, bir-birine járdem beriwi, Sonday-aq: «baylar óz baylıqların kámbaǵallar menen birge bólisiwi», «okımıslı adamlar sawatsız adamlardı sawatlı qılıwı», «kúshliler ázzilerdi qorgawı» dárkar. Xalıq eń ullı qádiriyat esaplanadı, sonıń ushın da onıń iqtıyajı da qálewin ámelge asırıw, húkimdar ushın aspan qálewin kórsetiw.

Solay etip, áyyemgi Qıtay filosofları, insanniń ruwxıy-mánaviy kórinisiniń qaliplesiwın, aspan hám jer qatnaslarınıń uyǵınlasıwı shıǵırılıǵınan ótkerip analizledi.

Xullas, áyyemgi İndiya filosofları - insan eki qúdiret: dene menen janniń birliginen ibaratlıǵı, jan deneni tárk etip ruwxqa aylanıp turıwı, ruwx bolsa

ólmesligi, ol málim waqıt ótkennen soń jáne basqa payda qaytıp kiriwi múmkinligin, dene menen jan biri ekinshisi menen baylanıslı bolıp, biri ekinshisine tásir etip barıwı, adamzat denesiniń forması (jismi) uzaq dawam etken evolyutsion ózgerislerdiń nátiyjesi ekenligin sıpatlawǵa urınǵan bolsa, áyyemgi Qıtay filosofları insan kúndelik isin ádep-ikramlıq normalar járdeminde basqarıw múmkinligi, ásirese, kisidegi insanıy pazıyletlerdi qalıplestiriwde tárbiya, tártip-intizam áhmiyetli ekenligi, insan kámalatında tábiyiy-socialıq ortalıq tásiri kúshliligin túsindiriwge háreket etedi. Sonday-aq, insan axlaqınıń socialıq dárejesin (statusini) jaratıwǵa tiykar saldı.

Áyyemgi İndiya hám Qıtay filosofları, adamdı insan dárejesine kóteriwdi tiykarınan, aqıl imkaniyatlarınan paydalanıp analizledi. «Pikirlewshi maqlukat» — insan óziniń kúndelik isinen qanıqpas eken, qalǵan islerinen de hesh qashan qanıqpaydı. Aqıl imkaniyatlarına tiykarlanǵan áyyemgi İndiya hám Qıtay filosofları insan ómiriniń mánis-mazmunın bayıtıw ushın pukaralar táshwishlerin kemeytiw jolların izledi.

Áyyemgi İndiya hám Qıtay filosofları párawan turmıstı jaratıw ushın adamlar arasındaqı qatnaslardı ózgertiw zárúrligin ayırıksha atap ótti. Usı qatnaslarǵa gumanistlik mazmun baǵıshladı.

2.2. Áyyemgi Íran hám Turan filosofiyasında insan haqqında

Insan haqqındıǵı kóz-qaraslar eramızdan aldınǵı VII-VI ásirlerde Orta hám Jaqın Shıǵıs mámleketleri, Íran hám Turanda keń tarqalǵan mifologiyalıq-diniy, diniy-filosofiyalıq táliymatlarda kóriw múmkin. Mine sonday táliymatlardan biri Zardushtiylik edi.

Zardushtiylik táliymatına Turan Xorezm awıllarınan birinde tuwılǵan, óz zamanınıń belgili alımı, shayır Zardusht-Spitamen²³ tiykar salǵan. Ol jaslıǵınan bilimge, ilimge qızıǵıwshılıǵı menen teńleslerinen ayırılıp Zardushtiylikniń jáhán tsivilizatsiyası rawajlanıwına qosqan úlessin hár tárepleme úyreniwge XVIII ásirde jasaǵan Anketil Dyuperron, anglichan izertlewshisi Dj. Buggerlerdiń xızmetleri ayırıqsha boldı. A.Dyuperron «Avesto»nı fransuz tiline awdarmaladı hám kitap qılıp baspadan shıǵardı. «Avesto»nı nemis tiline awdarǵan F.Shingel hám F.Volflar tárepinen (1852—1863) ámelge asırılǵan bolsa, anglichan tilindegi awdarması I.Darmstater hám L.X.Millslar tárepinen awdarıldı. Daniya tiline «Avesto»nı A.Xristansen awdarǵan bolsa, parsı tiline bunay qayırlı isti Ibrohim Pur Dovud islegen. Íran hám Turan xalıqlarınıń áyyemgi mádeniy miyrasınıń dúrdanası bolǵan «Avesto»nı ózbek tiline 1990-1999-jıllarda shayır Asqar Mahkam awdarǵan. Kitaptıń qoljazba nusxası Kopengagende saqılanbaqta.

Zardushtiylik diniy-filosofiyalıq táliymatınıń tiykarın salǵan Zardusht ilmiy-mádeniy miyrasin analizlewde XIX ásirdeń ataqlı nemis filosofları Vilgelm Gegel, Fridrix Nitsshe múnásip úles qostı. F.Nitsshe óziniń «Zardusht tavallosı» shıǵarmasında Zardushttıń Evropa tsivilizatsiyasınıń Sezar, Shekspir, Dante, Rixard Vagner, Bayron hám onıń qahramanı

---

²³ Zardusht shaxsi, uning tug'ilgan vatani, hayoti va ijodi haqida hozirgi zamon ilm-fan arboblari turli-tuman fikrlarni bayon qilmoqdalar. Fikrlar xilma-xilligidan qat'i nazar Zardusht — Spitamonning eramizdan awalgi VII asrning ikkinchi yarmi — VI asrning boshlarida Xorazmda tug'ilgani, yashagani va ijod qilgani tarixiy haqiqatdir. Zardusht nomi Yevropa faylasuflari asarlarida «Zaraost- ra», «Zaratushtra», deb ham yuritiladi. fZaratushtra eroncha so'z bo'lib, «zara» — oltin, «ushtra» — tuya ma'nolarini bildiradi. Ayrim hollarda «Zaratushtra» iborasi «oltin tuyalik», «oltin tuya egasi», «tuyalami yetaklovchi kishi», deb ham tajjima qilinadi.

Manfred, Genrix Geyne sıyaqlı jetik adamları menen bir qatarda qoydi. Sonday-aq, Zardusht táliymatın úgit-násiyat qılıwda Evropa alımları E. Berzin, E.Ye. Bertels, V.A.Bartold, A.O.Makovelskiy, N.Proxorov, V.V.Struve, V.A.Traver, S.P.Tolstov, V.A.Livshis, S.N.Sokot, V. Xen, Yu.A.Rapoport, S.V.OIdenburg, M.Boys, B.I.Avdiev, ózbek olimlari N.Mallayev, H.Homidov, A.Qayumov, Y.Jumaboyev, M.Is'hoqov, M.Rahmonov, F.Sulaymonohám, I.Jabbarov, Y.Xojamurodov, A.Irisov, T.Mahmudov, M.Qodirov, S.Hasanov, A. Zohidov, B. Eshovlardıń xızmetlerin ayırıqsha aytıp ótiw dárkar.

Zardusht xalıq awızeki dóretiwshiligi, úrp-ádetleri, dástúrleri úyreniw, ádep-ikramlıqqa tiyisli pikir jámlep, jeke toplanǵan halda keltirdi. Onıń diniy-filosofiyalıq qarawları «Avesto»nıń áyyemgi bólegi «Gat» (qosıq)larda bayan etilgen. Zardushtiylik táliymatınıń tiykarǵı qaǵıydaları onıń muqaddes kitabı «Avesto»da bayan etilgen. «Avesto» bir kúnde yaki bir jılda payda kelgen emes, bálki ásirler dawamında tolıqtırıp, bayıtıp barılǵan. Ilimiy dárek «Avesto» eramızdan aldınǵı VII-VI ásirlerden baslap, milodtıń III-IV ásirlerde deyin bolǵan barlıq ózgerislerdi ózinde qamırıp alǵan. «Avesto» ibarası «tiykar», «tiykarǵı tekst» degen mánini bildiredi.

Zardushtiylikniń muqaddes kittabı «Avesto» 21 kitaptan ibarat bolıp, Abu Rayxan Beronıy «Osorulboqiya...» («Áyyemgi xalıqlarddan qalğan estelikler») kitabında hám Abulqasım Ferdawsiy óziniń «Shaxnama» shıǵarmasında Zardushttıń 1200 baktan ibarat pánd-nasiyatları, jeke quddaylıqqa tiykarlanǵan Zardushtiylik táliymatınıń tiykarǵı qaǵıydaları bayan etilgen edi. «Avesto»daǵı 21 kitaptıń: birinshi 7 kitap qudaylarǵa, kosmostıń payda bolıwı hám insanıyat tariyxına baylanıslı; keyingi 7 kitap ibadat máseleleri, diniy dástúrler, adamlardıń turmıs tárzi haqqında; aqırǵı 7 kitapta meditsina, astronomiya máselelerine baǵıshlanǵan edi. İran hám Turandı Aleksandr Makedonskiy basıp alǵannan son 1200 qaramal terisine

altın sıya menen jazılğan bul toplamdı Gretsiyağa alıp ketedi²⁴.

Aleksandr Makedonskiy «Avesto»nıń meditsina, astronomiyağa baylanıslı bólimlerin grek tiline awdarmalağan, qalğan bolimlerin bolsa jaǵıp jibergen. Bunday kitaptı jaǵıp jiberiwden maqset sol zamanda İran hám Turan xalıqlari kóz-qarasında bekkem ornasıp alǵan zardushtiylik táliymatın jaqtırıp jiberiwge qaratılǵan edi.

Zamanlar ótiwi menen İran hám Turan xalıqları ózleriniń qálbinen bekkem orın ielegen «Avesto»nı tiklewge kiristi. Yadnamanı bólimlerge, zardushtiylik qaǵıydaların saqılap qalıwda İran hám Turan patshaları: Gushtasp, Baloshi Ashkoniy, Ardasher Bobakon, Shopuri Ardasher, Shopur ekinshi, Xısrav Anusherwanlar pidayılıq qıldı²⁵. Sasaniyer dinastiyası húkimiranlıq qılǵan zamanlarda (milodtıń III-IV ásirleri) «Avesto» qayta tiklengen, jańa kórinisinde boldı. Zardushtiylik Sasaniyer imperiyasınıń rásmiy dini dárejesine kóterildi. Kitaptıń tiklengen nusxaları da, milodtıń VII-VIII ásirlerinde, İran hám Turan mámleketlerine islam dini kirip keliwi menen joq qılıp taslandı. Sonday bolıwına qaramastan, sol ullı mádeniy miyrastıń tórt kitabı: «Yasna», «Videvdat», «Yasht», «Vispa-rad» qayta tiklendi hám biziń zamanımızǵa jetip keldi. Bul kitaplar óz mazmunına kóre túrli wazıypalardı atqarǵan. Máselen: «Yasna» (Yosin), 17 baptan ibarat bolıp, túrli duwalardan ibarat. Sonday-aq, onda «Avesto»nıń eń áyyemgi bólimi «Got»lar da orın alǵan. «Got»lardagi tiykarǵı ideya: «jaqsı pikir, jaqsı sóz, jaqsı is» birligini támiynlewge qaratılǵan bolsa, «Videvdat» 22 baptan ibarat bolıp, pútin álemnıń jaratıwshısı Axura Mazdanıń dushpanları bolǵan jawız dáwler, jinlerge qarsı gúres alıp barıwǵa mólsherlengen nızam-qaǵıydalar, túrli gúnalardan pákleniw máresimleri, saqawatlı bolıwǵa qaratılǵan úrp-ádetler (Sonday-aq, ólini jerge kómiw, jalǵan wáde bergendi

---

²⁴ Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolǵan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. Birinchi jild. Toshkent, 1968, 38-bet

²⁵ Ma'rifat, 2003-yil 18-yanvar.

jazalaw, áelge bolǵan qatnas, iyt baǵıw haqqındaǵı qaǵıydalar) toplamı. «Yasht» túrli ruwxlarǵa ayılǵan, sawap qosıqlar (gimnler) toplamı (24 bapıan ibarat) bolsa, «Visparad» álemdi biliwge baylanıslı násiyatlar, oǵan húkimiranlıq qılıwǵa qaratılǵan toplamınan ibarat²⁶.

Zardushtiylik ondaǵı tiykarǵı ideyalar adamlar qálbinen bekkem orın ielewi menen, onıń muqaddes kitabı «Avesto»da bayan etilgen álem hám adam qatnasları. Milodiy IX ásirdeń baslarında jazılǵan «Dinkard» («Din sarguzashtlari») kitabı. «Dinkard»da zardushtiylikteń payda bolıwı, onıń dáslepki dáwiri qalıplesiw protsesiniń ózine tán qásiyetleri, «Avesto»nıń jazılıw tariyxına baylanıslı maǵlıwmatlar berilgen. Bul pahlaviy tilinde («Avesto» jazılǵan tilde) jaratılǵan ilimiy dárek. Bizin zamanımızǵa «Dinkard»tıń bir neshe nusqası jetip kelgeni quwanışlı waqıya²⁷.

Zardushtiylik táliymatınıń oraylıq máselesi álem menen adam ortasındaǵı ózara baylanıs, adamnıń insan dárejesine kóterilgenligine qaratılǵan edi. Bul táliymatta, adam bolmısı álem bolmısı menen baylanıslı. Bul táliymatqa muwapıq, pútin álem bolmısı tórt elementten: topıraq, suw, hawa, ottan ibarat. Álem bolmısınıń eń quramalı formalarınan biri bolǵan adamnıń tábiyatı da, gúmansız, sol tórt element penen baylanıslı boladı. Sonıń ushın da, bul tórt element muqaddes esaplangan. Zardushtiylik táliymatına kóre insan menen tábiyat arasındaǵı ózara baylanısqa zıyan jetpeslik dárkar. Jer, suw, hawanı pataslaw gúna esaplangan. Hátteki suwǵa tükirgen adamǵa ólim jazası berilgen.

Adamzat topıraqta payda bolıp, topıraqqa qaytıwı lazım, degen kóz-qaras zardushtiylik táliymatındaǵı eń áhmiyetli ideyalardan biri edi. Adam ólgennen soń, onı muqaddes topıraqqa qaytarıw ushın, eń dáslep, denedegi

---

²⁶ İlimiy, ilimiy-ommabop adabiyotlarda: «Videvdat» — «Videvdot», «Visparad» esa - «Vispart», «Visparat», «Visparaxt» deb yozilmoqda.

²⁷ Ma'rifat, 2003-yil 18-yanvar

góshti súyeginen ajıratıw lazım, dep esaplaǵan.

«Avesto» kitaplarınan biri - «Yasht»da insan ólgennen soń, onıń pútin ómiri dawamında qılǵan islerine ádalatlı baha beriliwi kerek. Ádalat tárezisiniń bir tárepinde marhum qılǵan jaqsı isleri, basqa birinde jawızlıq penen baylanıslı is-háreketleri qoyıladı. Jaqsılıq qaratılǵan isleri awırılıq qılsa, marhum ruwxı jánetke, jawızlıq isleri ústin kelse dozaqqa túsedi. Zardushtiylik táliymatında adam denesi menen janı arasındagi ózara baylanıstıń áhmiyetin túsindiriwgea qaratılǵan pikirlerdiń kópligi ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul táliymatqa tiykarınan, adam ólgennen keyin onıń janı úsh kún deneda turar mish. Tórtinshi kúnde jan gózzal qız kórinisine kirip, perishteler járdeminde ol dúnyaǵa ketedi. Ol dúnyada ol gózzal qız «Chinvat» degen kópirden ótiwi lazım. Bul dúnyada jaqsı isler qılǵan adam ushin sol «Chinvat» kópiri keńeyer mish. Onnan ótken deneni tárk etken jan máńgi ráhátte jasar mish.

Zardushtiylik táliymatına kóre, álem biri ekinshisine qarama-qarsı kúshler, jaqsılıq penen jamanlıq, ras penen jalǵan, jaqtılıq penen qarańǵılıq arasındagı gúreske tiykarlanǵan. Bul gúres hesh qashan tawsılmas. Sonıń ushin da bul gúres pútin kosmostı qamırıp aladı.

Zardushtiylik diniy-filosofiyalıq táliymatında Quday tiykarınan adamzattı jaratqanda onı ólmes, máńgi jasaytuǵın qılıp jaratqan eken. Lekin sol Adam Ata - Iyim ózi ámelge asırǵan islerden maqtanıp Quday tárepinen qadaǵalap qoyılǵan ne'mat - qaramal góshinen jegen. Aqıbette Qudaydıń qáhrine ushıraydı.

Zardushtiylik filosofiyasında insan iyman-itiqadınıń úsh tayanışı boladı: pikirler tazalıǵı («jaqsı pikir»), sóz («ezgu kalom») hám is tazalıǵı («jaqsı ámel»). «Avesto»da bergen sóziniń üstinen shıǵıw, oǵan sadıq qalıw, qarızdı óz waqtında tólew, aldaw qıyanetten jıraq bolıw, iyman-itiqadlılıqtan derek beredi. İnsan mánawiy jetik boisa, kásip-qark, bilim-ilim menen

rısqısın tapsa onıń iymani pútinliginen derek beredi. Bunday adamlar hesh qashan adamlar názerinen shette qalmaydı.

Zardushtiylikte Zardusht Spitamenniń pikirine kóre, insanniń mánawiy-ádep-ikramlıq jaqtan qalıplesiwinde adamlar arasındaǵı isenimsizlikti joq etiw kerek. Elde tınıshlıq, turaqlılıq húkimiran bolıwı, puqaralar sanasında tek ózi emes, basqalar haqqında qayǵırıw tuyǵısı ústin bolıwı dárkar.

Jaqn hám Orta Shıǵıs mámleketlerinde eramızdıń III ásirinde keń jayılgan Moniylik táliymatına Moniy ibn Fatak (216-277- jıllar) tiykar salǵan. Moniy Shıǵıstıń belgili adamlarınan biri edi. Moniy jaslıǵınan-aq filosofiya ilimine ıqlas qoyǵanı. Muzıka, súwretshilik sırların úyrendi. «Chin rassomi» anıǵıraq aytqanda, «Shinjang» (Shıǵıs Túrkiстан) musaviri atın aldı. İran hám Turan, Hindistan qalaların gezip, puqaralardı bir dinge birlestiriw ideyasın násiyat qıldı. Ózin bul ideyanıń sadıq payǵ'ambarı, dep járiyaladı. Onıń itiqadına sájde qılıwshı adamlar sanı bargan sayın artıp bardı.

Moniy ibn Fatak óziniń diniy-filosofiyalıq kóz-qarasların «Shaburaqon», «Kanz ul-ahyo», «Jabbarlar haqqında», «Sırlar kitabı», «Avangelon», «Kefalaya», «Bungohik» (Bungohang») sıyaqlı shıǵarmalarda aytıp ótken.

Moniy táliymatına kóre, bolmıstıń eki tiykarı bar. Birinshisi- jaqtılıq, jaqsılıq bolsa, ekinshisi - ruwx hám qarańǵılık.

Sonıń ushın da insan eki elementten - ruwx hám dene birikpesinen ibarat. Ruwx nur perzenti bolsa, dene qaańǵılıq perzenti. Sonıń ushın insan qarańǵılıqqá, jawızlıqqa qarsı gúres alıp baradı. Bunday gúres dawamında insan, gúmansız, jarıqlıq tarepinde bolıwı, qarańǵılıqtı jeńiwı kerek.

Moniynıń filosofiyalıq-ádep-ikramlıq kóz-qarasları, moniyshilerdiń táwbenaması - «Xuastuanift» shıǵarmasında jáneda anıq kórinedi. Alımlar pikirinshe, «Xuastuanift» áyyemgi iraniy tillerdiń birinde jaratılǵan, keyin

Moniy táliymatın keńirek jayıw maqsetinde basqa xalıqlar tillerine awdarǵan²⁸.

Moniy táliymatında xalıq mápin gózlewshi demokratyalıq printsipler de kúshli edi. Sonıń ushın da Moniy táliymatı sol zaman húkimdarlarınıń keskin qarslarına sebep bóldi. Aqıbette, Kashmir hám Tibetten óz watanına qaytkannan soń, İran patshası Baxramnıń pármanı menen zindanǵa taslandı hám 277-jılda awır qıynawdan keyin óltiriledi.

Eramızdıń V-VI ásirlerinde Jaqın hám Orta Shıǵıs mámleketlerinde keń tarqalǵan Mazdakiylik diniy-filosofiyalıq táliymatında da insan haqqındıǵı pikirler bar edi. Mazdakiylik táliymatındaǵı insan haqqındıǵı kóz-qaraslar moniyshilik tási astında qalıplesken. Bul táliymattıń tbaslawshısı Mazdak ibn Hamadon (470-529) edi. Zardusht táliymatınıń tiykarında jeke qudaylıq jatqanlıǵı sebepli, Mazdak táliymatı kóp qudaylıqqa tiykarlangan edi.

Mazdak kóz-qaraslarında pútin bolmıs suw, ot, hawa, topıraqtan quralǵan. Tap sol elementlerdiń qosılıp turıwı álemde kerı hádiyselerdi, waqıyalardı payda etedi. Bul waqıyalar óz nábwetinde, jaqsılıq hám jamanlıq, olar arasındaǵı qarsılıqtıń payda bolıwına alıp keledi.

Mazdak táliymatına muwapıq, álemde bolatuǵın ózgerisler sanalı hám málim bir maqsetke qaratılǵan bolıwı lazım. Onıń pikirinshe, jámiyette barlıq adamlar teń bolıwi, olar arasında bolatuǵın túrli qatnaslar sociallıq ádalat printsiplerine tiykarlangan bolıwı dárkar. Ol múlktiń ayırım adamlar qolında toplanıp barıwına, ápiwayı jarlı adamlarga húkimdarlardıń zulım qılıwına qarsı shıqtı.

---

²⁸ Qayumov A., Is'hoqov M., Otaxojayev A., Sodiqov Q. Qadimgi yozma yodgorliklar. Toshkent, 2000, 135—139-betlar.

2.3. Áyyemgi Grek filosoflarınıń insan ruwxıyatı haqqında oyları

Áyyemgi zaman Evropa mámleketiniń besigi esaplangan Grek filosoflarınıń insan haqqındıǵı kóz-qaraslarınıń qaliplesiwind İran hám Turan xalıqları arasında keń jaylıǵan zardushtiylik diniy filosofiyalıq táliymatınıń tásirini sezilerli darejede boldı.

Bunday jaǵdaydı Áyyemgi Gretsianiń Milet qalas atı menen atalǵan «Milet filosofiya mektebi» (eramızdan aldınǵı VI ásir) wákilleri Fales, Anaksimandr hám Anaksimenlerdiń insan haqqındıǵı kóz-qaraslarında kóriwimiz múmkin.

Milet oraylıq Gretsianiń sawda-satıq, ónermentshilik rawajlangan qalalarından biri edi. Milette İran, Turan hám Grek xalıqları mánaviy mádeniyatlarınıń jaqınlasıw protsesi boldı. Sol sebepli zardushtiylik táliymatındaǵı álem hám adam haqqındıǵı dáslepki pikirler milletlik filosoflar tárepinen úlken qızıǵıwshılıq penen ózlestirildi.

Milet filosofları arasında Fales (shama menen eramızdan aldınǵı 624-547-j.) birinshilerden bolıp, insaniyat tariyxında insanniń ózi «ózligin añlawı», insan iskerliginde «Hár nárese normada bolıwi kerek», álemde, adamda bolatuǵın ózgerislerdi insan óziniń aqıl-parasatı, zákawatı járdeminde bilip alıwi múmkin, álemde biz bile almaytuǵınl qudaylar yaki ruwxlarǵa orın joqlıǵı²⁹ haqqındaǵı ideyalardı alǵa súrgen bolsa, onıń shákirti Anaksimand (eramızdan aldınǵı 610-547-46-j.) adam suwda jasawshı janiwarlardan kelip shıqqan, dep boljaydı. Xullası, Milet filosofiya mektebiniń wakilleri adamnıń payda bolıwi hám rawajlanıwı ózgerip turıwshı protses ekenligi haqqındaǵı pikirlerdi aytadı. Adamnıń basqa jınıstaǵı tiri maqluqatlardan payda bolǵanlıǵın sıpatlawǵa urınıp kórdi.

Zardushtiylik táliymatınıń áyyemgi grek filosofiyasına tásirini

---

²⁹Qarang: Skirbekk G., Gile N. Falsafa tarixi. Toshkent, 2002, 25-bet.

(eramızdan aldınǵı 544-483-jıllarda jasaǵan) efeslik filosof Geraklittiń kóz-qaraslarında da kóriw múmkin. Onıń túsindiriwınshe, insan iskerligi danıshpanlıq degen ilahiy qúdiret tárepinen úziliksiz kúzetiledi. İnsan iskerligin mudamı qadaǵalap turǵan ilahiy qúdiret - danıshpanlıq zardushtiylik táliymatındaǵı mańgi áwlieler (Amesha-Spenta) nıń ózi edi. Geraklittiń pikirine kóre, jaqsılıq, haqgoylik, diyanat sıyaqlı pazıyetler insan ólgennen soń da aspanda mańgi jasay beredi. Jaqsı batır adamlardıń ruwxı aspanu pálektiń eń biyik shoqqısına kóteriledi.

Geraklit zardushtiylik táliymatı tásirinde insannıń óliminen keyingi táǵdiri haqqındaǵı teoriyanı islep shıqtı. Bunday teoriyanıń jaratılıwı áyyemgi grek filosofiyası ushın pútkilley jańa ashılıw bolǵan edi.

Milet filosofiya mektebi wákilleri Fales, Anaksimandr, Anaksimenes hám Geraklit Efeskiylam álemniń dúzilisi, adamnıń payda bolıwı haqqındaǵı pikirlerdi hár tarepleme rawajlandırǵan abderlik filosof Demokrittiń (eramızdan aldınǵı 460-370-j.) pikirine muwapıq, jan insan denesin háreketke keltiriwshi dárek bolıp, ol atomlardan quralǵan. Dene óliwi menen jan da óledi. Sebebi álemde deneden tısqarıda jasaytuǵın jan joq. Onıń túsindiriwınshe, adam dep atalıwshı janlı makluqat mudamı tábiyatqa eliklep jasaydı. Tábiyattaǵı gózallıq tásirinde súwretshilik payda boldı. Órmekshi toqıǵan tordan toqımashılıqtı, pal hárreden imarat qurıwdı, búlbúlden muzıkanı úyrendi. İnsan materiallıq álemniń tásirinde óziniń sezgileri járdeminde sezedi. Ol álemdegi túrli hádiyselerdi, waqıyalardı biliwde sezim menen aqıl-parasattıń ózara baylanısta is alıp barıwı lazımlıǵın dálillewge urındı.

Demokrittiń pikirine tiykarınan, adamnıń basqa tiri maqluqatlardan pariq qılatuǵın eń áhmiyetli qásiyeti sóylew. Sóylew bolsa adamǵa kórsetilgen qudaydıń káramatınan emes, sol tiri maqluqatlardıń álem menen

bolgan ózara baylanısı, ámeliy isleri sebepli payda bolgan. Adamlar ózleriniń jasaw sharayatın ózgertip turıwları, olardıń suwıqtan saqlanıw, azıq-awqat izlep tabıwdıń jańa usılların izlep tabıwǵa májbúr qıldı. Áne sonday qatnaslarda adam áste-aqırrın insan sıpatında qalıplesip bardı;³⁰

İnsan haqqındıǵı dáslepki pikirler rawajlanıwına eramızdan aldınǵı VI-V ásirlerde «Ullı Gretsiya»nıń batısında jaylasqan, Qubla Italiyanıń Eley qalası atı menen atalıwshshı «Eley filosofiya mektebi» (yaki «Eleat filosofiya mektebi») wákılleri Ksenofon, Parmenid, Zenonlar da úles qostı.

Eley filosofiya mektebiniń wákıllerinen biri, shayır Ksenofort Kolofoniy (shama menen eramızdan aldınǵı 565—470-j.) álem hám adamnıń payda bolıwı, rawajlanıwı haqqındıǵı Gomer hám Gesiodtıń mifologiyalıq, diniy kóz-qarasların kritikalap, qudaylar adamlardı tek ózlerine uqsatıp jarattı, degen pikirdi aytqan bolsa, Parmenid (shama menen eramızdan aldınǵı 540-470-j.) insan álemdi biliwge qádir ekenligi haqqında toqtalıp, insannıń sezim-tuyǵılar álem haqqında anıq maǵlıwmat bere almaydı, degen ideyanı alǵa súredi. Ol sezim-tuyǵılar arqalı alınǵan bilimlerde isenbeydi hám úlken itibardı aqıldıń roline qaratadı. Parmenidtiń shákirtlerinen biri eylelik Zenon da (shama menen eramızdan aldınǵı 460-jılda tuwılǵan) biliwde aqıldıń roline tiykarǵı itibardı qaratadı. Solay etip, Eley filosofiya mektebiniń wákılleri álemdi biliwde sezim hám aqılılıq arasındıǵı ózara baylanıstı tán aladı.

Eley filosofiya mektebi tásirinde qalıplesken sufistlerdiń (Protagor, Gorgiy hám basqalar) filosofiyalıq kóz-qaraslarında da adam menen álem, ásirese, insan hám onıń sanası arasındıǵı baylanıs máselelerine baǵıshlangan pikirler tiykarǵı orındı ieleydi³¹

Sufistlardıń (danıshpanlıq oqıtıwshıları) túsindiriwinshe, insan ózin orap

³⁰ Qarang: Sulaymonova F. Sharq va G'arb. Toshkent, 1997, 32—34-betlar.

³¹ Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. М., 1969.

turǵan álemdegi barlıq hádiyselerge, waqıyalarǵa sın kóz benen qarawı, álem haqqındıǵı pikirlerdi tákirar-tákirar tekserip turıwı dárkar. Basqasha aytqanda, sınısız, júzeki qabil etilgen tastıyqlaw, hár qanday itiqad, hár qanday isenim bekkemligine waqıtı-waqıtı menen tekserip turıw zárúr. Sofistlar insan sanasında tiykarsız, júzeki qalıplesken tusiniklerge qarsı gures alıp baradı.

Sofistlerdiń insan haqqındıǵı pikirlerdiń áhmiyetin ańlap alıw ushın tómendegi úsh jaǵday: birinshiden, insanniń insanıydıǵın kórsetiwshi eń áhmiyetli qásiyetler - jaqsılıq, haq kewillik, ádalatparwarlıq hám taǵı basqalar relyativizm hám subyektivizm dárejesinde turıp bahalanǵanlıǵın; ekinshiden, insan barlıqtın hár qanday formasına tásir tiygiziwge qádir, dep qaralǵanlıǵın; úshinshiden, insan bolmısınıń ózine tán qásiyetleriniń barlıǵınıń e'tirof etilgenligin esapqa alıw zárúr.

Málimki, eramızdan aldınǵı V ásirde Gretsiyanıń kóplegen qalalarında demokratiyalık dúzim qarar tapqan edi. İnsanniń mámleket jumıslarında qatnası artıp barıwı, onnan shıraylı sóylew sheberligin jetilistiriwdi, adamlardı isendiriw sanaatın bekkemlewdi talap eter edi.

Sofistlardıń kózge kóringen wákillerinen biri Protagor (eramızdan aldınǵı 481-411-j.) filosofiyalıq pikirlew tariyxında birinshilerden bolıp, insan álemdegi barlıq maqluqlardıń tiykarǵı ólshemi, degen pikirdi ayttı. Onıń aytıwınsha, «insan hámme nárselerdiń ólshemi: bar bolıp turǵanlar ushın bar, bar emesler ushın bar emes». İnsan ushın jaǵımlı bolǵan nárselerdiń hámmesi jaqsı, nege degende oǵan azap-uqıbet alıp kelse jaman.

Áyyemgi Grek filosofiyasında insan bolmısı haqqındaǵı pikirlerde Sokrat (Suqrot)tıń (eramızdan aldınǵı 469-399-j.) úlesi ayrıqsha. Sokrat insan máselesin úyreniw filosofiyanıń tiykarǵı máselesi ekenligin aytıw menen óz zamanlaslarınıń filosofiyalıq kóz-qaraslarınan ádewir ilgerlep

ketken. Onıń filosofiyalıq pikirleri orayında insan hám onıń sanasın úyreniw turar edi. Ol «Óz ózińdi bil», degen hikmetin tez-tez tákirarlaǵan.

Sokrattıń túsindiriwinshe, insannıń sanası túrli jaǵdaylarda, dárejelerde bolıp, bir neshe qatlamlardan ibarat boladı. Sokrattıń túsindiriwinshe, aqıl. Aqıl túrli bilimlerdiń payda keltiriwshi dáregi. Lekin insan bilimdi óziniń isháreketi menen qolǵa kirgizedi. Bilimlerdi insan tısqarıdan tayar halda qabıl qılıp almaydı.

Sokrattıń pikirine muwapıq, aqıl hámme nársege mudamı sın kóz benen qarawı dárkar. Aqıldıń sın sebepli shın ádalatqa erisiw, jaqsılıqtı túsiniw múmkin. Jámiyette bar bolǵan jaqsılıq hám jamanlıq haqqında pikir juritken alım, adamlardıń bir-birine bolǵan qayırlılıǵın hár tárepleme uluǵlaydı, adamlar arasındaqı túrli qatnaslarınıń tiykarında ádalat jatıwı zárúr ekenligin qayta-qayta tákirarlaydı, «ádalat» hám «jaqsılıq» túsiniwleriniń áhmiyetin ashıp berwge háreket qıladı. Filosofıń túsindiriwinshe, «jaqsılıq» hám «jamanlıq»tıń áhmiyetin túsınbesten turıp, insan haqqında, ol jasap atırǵan jámiyet haqqında anıq, tolıq maǵlıwmat alıw qıyın.

Sokrattıń insan filosofiyasında tiykarǵı orındı ádep-ikramlıq ratsionalizm ieleydi. Onıń pikirine kóre, aqlaqsızlıq haqıyqattı bilmeslik. Eger insan ne jaqsı, ne jamanlıǵın bilse, jamanlıqqa qol urmaydı. İnsandaǵı jamanlıqlar bilimsizliktiń nátiyjesi. Hesh kim óz ixtiyarı menen hesh qashan qátege jol qoymaydı. Solay etip, Sokrat filosofiyasınıń orayında insan ómiri, onıń jámiyettegi ornı, adamlar párawanlıǵın támiynlewshi ádalatlı sistemanı qurıw máselesi turardı. Ol adamlardı márifatlı qılıw arqalı shın ádep-ikramlıq kamolotqa erisiw múmkin, dep esaplar edi. Afsuski, pútin umrini bilim, ziyo arqalı adamlardı jaqsılıqqa, hadallıq hám insapqa sharlaǵan belgili grek filosof Sokrattıń ózi áyyemgi zamanda jaqsılıq menen baxıt arasında uyǵınlıq joq ekenligine gúwa boldı. Eramızdan aldınǵı 399-jılda jetpis jaslı oyshıldı quday menen esaplaspaşıqta, qandayda jańa qudaydı qollanıwda

hám óziniń bunday kóz-qarasları menen mınlap jaslardı óz ata-anaları gáplerine qulaq salmaytuǵın qılıp qoyǵanlıqta ayıplawda hám adamlar axlaǵın «buzǵanı» ushın ólim jazasına húkim qıldı. Lekin Sokrat óz itiqadınan qaytpadı

Sokrattıń insan haqqındıǵı kóz-qarasları onıń shákirti Platon (Aflotun, eramızdan aldınǵı 427-347-jıllarda jasaǵan) tárepinen jánede rawajlandırıldı. Onıń túsindiriwinshe, insan ilahiy qúdiret tárepinen jaratılǵan. Basqacha aytqanimızda, Platonnıń kóz-qaraslarına muwapıq, tap sol ilahiy qúdiret insandı jaratıwshı birinshi sebep (demiurg)dir.

Platon insannıń mohiyatını túsindirip beriwge háreket qıldı. Onıń pikirine kóre, insan tiykarınan eki bólektiń birliginen ibarat. Birinshi bólek - ólmes jan, ekinshi bólek - ólip turatuǵın dene. Jan tap ideya sıyaqlı bir pútın bolıp, ol bólinbesten, dene bolsa álleqanday materialdan jasalǵanlıǵı ushın bólinip turadı. Jannıń áhmiyeti onıń bólinbesliginde emes, mudamı háreketke ekenliginde. Ózinen-ózi háreket qılıp turǵan barlıq nárselar ólmes. Lekin sol háreketti payda keltirgen hár qanday nárseniń de shegerası bar.

Platonnıń aytıwınsha, insannıń janı da eki bólimnen ibarat boladı: joqarǵı bólim hám tómengi bólim. Joqarı bólimde barlıq aqıl-zákawat toplanǵan, onıń járdeminde insan máńgi ideyalar áleminiń sırların bilip aladı hám párawanlıq, jaqsılıqqa umtıladı. Jandaǵı bul eki jaǵday eki otqa uqsaydı, birinshisi alǵa baslasa, ekinshisi páske, tómenge qaray tartadı. Kórinip turǵanıday dene janǵa qaraǵanda páste dep esaplanadı.

Platon jannıń kóship júriwi haqqındaǵı teoriya tárepdarı edi. Filosoftıń túsindiriwinshe, jan dene ólgeninen soń onı tárk etedi. Soń sharayatqa qarap, jaqsılıq onı jerge baslaydı hám jáne basqa bir tiri maqluqat (adam yaki haywan) denesine ornalasıp aladı. Eń jetiliske jan, jer júzinde qaladı. Platonnıń pikirlerine tiykarınan, dene jannıń sayası bolıp, deneni tazalap turıw ushın jan waqıti-waqıti menen onı tárk etip turıwı lazım.

Platon kóz-qaraslarına tiykarınan, jan dene ishinde mudamı ózgerip turadı. Basqasha aytqanımızda, jan dene ishinde ózgerip turıwshı jaǵdaylardı: qanatlanıw hám jábir, jasarat hám qorqıw, gázep hám úmitin payda keltiredi. Bulardıń barlıǵı ele ańlap alınbaǵan sezim-tuyǵılar hám mehir-muhabbat penen qarıştırıp jiberiledi. Solay etip, eń dáslep, universal jınıstaǵı jan jaratıldı. Soń qudaylar insan denesin jarattı, oǵan awqat sińdiriwshi, dem alıwshı, qan aylandırıwshı aǵza berdi. İnsan ómiriniń balalıq, jaslıq, jetiklik, kekselik, ólim sıyaqlı basqıshlardı da anıqlap berdi.

Platonnıń kóz-qaraslarına kóre, adam dep atalıwshı maqluqat universal «dúnyalıq ruwx» penen de baylanıslı. Individual insan janı sol «dúnyalıq ruwx»tıń sadası, sestı. Qudaylar bolsa, jan berilgen, tiriltirilgen ideyalardan basqa nárese emes. Soǵan kóre, adam degen maqluqat da sol ilahiy ideyalardıń materiallasıwdan ibarat. Hár bir kisiniń janı, Platon tárepinen insan menen jámiyet ortasındaǵı ózara baylanıs kontekstinde analizlenedi. Onıń túsindiriwinshe, insan degen maqluqat hesh qashan óz ıqtıyajın jekke ózi qandıra almaydı. Sonıń ushın adamlar birgelikte hám jámáá bolıp is qılıwǵa kórsetiwge zárúrlık sezedi. Platon óziniń «Mámleket» atlı shıǵarmasında jazǵanıday, «Hár bir adam óz ıqtıyajın ózi qandıra almaydı, sebebi ol kóp náresege ıqtıyaj sezedi». Sonıń ushın insanǵa mámleket hám sociallıq baylanıstıń qandayda bir forması zárúr.

Platon adamlardı úsh úlken toparǵa bólgen. Birinshi topardaǵı adamlardı aqıllı adamlar, ekinshi topardaǵılardı sezim-tuyǵılarǵa beriliwshiler, úshinshi toparǵa tiyisli adamlardı bolsa danalarǵa, jolbasshılarǵa sájde qılıwshılar, dep ataǵan. Adamlardıń janında mine sol úsh topardıń qaysı qásiyetleri kóp bolsa, soǵan qarap sol úsh topardıń birine tiyisli boladı, dep túsindirgen.

Birinshi toparǵa tiyisli adamlar aqıl-zákawat ústinlik qıladı. Olar

mudamı gózzallıq, jaqsılıqqa umtıladı. Bunday adamlarda tártip-intizam kúshli bolıp, olar párawanlıqqa umtıladı. Tuwrılık, ádalat, insapqa talpınadı. Bundaylardı Platon danıshpanlar, dep esaplaydı. Ózi qurmaqshı bolǵan mámleketten, olar ushın basshılıq lawazımlarınan orın izlenedi. Grek filosofınıń pikirine kóre, ekinshi toparǵa tiyisli adamlarda qayırılı tuyǵılar, ásirese, mártlik, baslıqlarǵa boysınıw sıyaqlı qásiyetler kóp boladı. Bunday pazıyletler áskerler, mámleket qáwipsizligin támiynlewshi pasbanlar ushın, ásirese, júda zárúr, deydi. Úshinshi toparǵa tiyisli adamlarda fizikalıq háreketke meyillik kóp boladı boladı. Bunday adamlar taypasına diyxanlar, ónermentler kiredi. Sol toparǵa tiyisli adamlar mámlekettiń materiykarın jaratıwı lazımlıǵın ayrıqsha atap ótedi.

İnsan hám onıń áhmiyeti haqqındaǵı ájayıp pikirlerdi Platonnıń súyikli shákirti, universal aqıl iyesi Aristotel (Arastu, eramızdan aldınǵı 384—322-j.) filosofiyasında anıq kóriw múmkin. İnsan jedewir ilgerlep ketti.

Aristotelдің túsindiriwinshe, álemdedi barlıq tiri maqluqlar ómiriniń tiykarın jan quraydı. Jan bir neshe «dárejeler», «jaǵdaylar»da kórinedi. Aristotel tiri maqluqatlardaǵı jan úsh úlken bólimge bólinedi. Eń tómen qatlamdaǵı jan ósimliklerde, ekinshi túrdegi jan haywanlarda, eń jokarǵı úshinshi túrdegi jan adamlarda boladı. Bunday pikirlerden kórinip turıptı, Aristotel filosofiyalıq pikirler tariyxında birinshilerden bolıp, tirishilik rámsi bolǵan, jannıń topologiyasını islep shıqtı. Onıń pikirine muwapıq, ósimlik janı barlıq tiri maqluqattı azıqlandıradı, kóbeytedi, hámme nársege ilhamlantırırshı kúsh-quwat beredi. Haywan janı joqarıdaǵı funksiyalardı orınlaw menen birge, seziw qábiletine de iye boladı. Sonday-aq, haywan janında jaǵımlı nárse tárep umtılıw, jaǵımsız nárseden qashıw tuyǵı bar boladı. Adam janı, yaǵnıy aqıllı janda ósimlik, haywan janı atqarǵan funksiyalardan tısqarı, eń joqarı qábilet - pikir júritiw, oylaw bar boladı.

Aristotel insan dep atalıwshı tiri maqluqattı, birtárepten, «pútin hám bólinbes», dep qaraǵan bolsa, ekinshi tárepten, oǵan ózine uqsaǵanı menen jasawǵa tiyisli «Siyasiy mahluq» sıpatında qaraydı. Ol óziniń «Siyasat» atlı shıǵarmasında insańǵa tómendegishe táriyp beredi: «...insan óz tábiyatına kóre siyasiy maqluqat»³².

Aristotel adamnıń insan dárejesine kóteriliwinde jámiyet shsheshiwshi áhmiyetke iye ekenligin aytıp ótedi. Adamlar tek jámiyette insan bolıp qalıplesedi, ádep-ikramlı maqluqat boladı. Lekin bunday tárbiya tek ádalatlı mámleket sıpatında ámelge asıwı múmkin. Haqıyqıy ádalat prinsipleri de normalari tiykarında jaratılǵan nızamlar ústinligine erisiw, olarǵa ámel qılıwın támiynlew, puqaralarda shın insaniy pazıyletlerdi tárbiyalaydı³³.

Aristoteldiń pikirine muwapıq, adamlardı tek materiallıq párawanlıq emes, bálki sociallıq ádalat prinsiplerine ámel qılıw jaqsılıq taman baslaydı. Ol jaqsılıq degende aqıl-zákawat penen is kóriwdi, mehribanlıqtı, mártlik, ashıq kewillik, tuwrılıqtúsinedi. Filosoftıń aytıwınsha, kim óziniń minez-qulqı ushın juwap bermeytuǵın jaǵdayda bolsa, bunday adam ózine-ózi xojayınlıq qıla almaydı. Bunday adamlar insap, ádalat hám basqa jaqsılıqqa baslawshı pazıyletlerden biiynesip boladı.

Aristotel insandı álemdegi tiri maqluqatlardıń tajı dep túsindiredi. Sebebi, insan degen tiri maqluqatda rawajlanǵan intellekt bar, ol sóylew imkaniyatına, jaqsılıq penen jamanlıqtıń parqına barıw qábiletine iye. «Tábiyat insannıń qolına qarap intellektual hám ádep-ikramlıq kúsh-quwat quralın berdi»³⁴, dep jazǵan edi. Aristotel bunday pikirlerdi aytıw járdeminde insan menen haywan ortasındaǵı pariqtı kórsetip bermekshi edi.

Aristoteldiń aytıwınsha, dene joqarı dárejeli aqıl ushın tiykar bolıp xızmet qıladı. Aqıl bolsa, payda baylanıslı bolmaydı. Óz ustazı Platon kóz-qarasların quwatlab, adamlar óz tábiyatlarına kóre bir-birlerine teń emes

³² Аристотель. Политика. М., 1911, 71-бет.

³³ Аристотель. Сочинения. В четырех томах. Том 4. М., 1983, 462-бет.

³⁴ Аристотель. Политика. М., 1911, 8-бет

eken, tap sol jaǵday olardıń sociallıq ómirde de teń emesligine alıp keledi, sonıń ushın da birewler húkimdarlıq etiw ushın tuwılsa, birewler boysınıp jasaw ushın dúnyaǵa keledi, deydi. Aristotel jámiyette sociallıq teńsizlik payda bolıwınıń haqıyqıy sebebin túsindirip bere almaydı.

Aristotel insandı ózine tán estetik waqıya dep qarap, lekin sol estetik waqıyanı naturfilosofiyalıq printsiplerge tiykarlap túsindirer edi. Ol insan gózzallığı haqqında sóz bolsa, birinshi orında, onıń tábiyiy shırayı, salamatlıǵı, kúsh-quwati, is-háreketin túsiner edi. Sonıń menen birge Aristotel insandaǵı gózzallıq, onıń zeb-ziynati, tek kámilligi menen emes, aktivligi, dóretiwshiligi menen de baylanıs ekenligin aytıwdan sharshamas edi. Sonıń ushın da ol, insan da fizikalıq hám ádep-ikramlıq kámalatqa erisiwi dárkar, dep biler edi.

Áyyemgi zaman, elinistlik dáwir insan filosofiyası, eramızdan aldınǵı IV-III ásirlerde Gretsiyada, keyin, yaǵnıy eramızdıń baslarında Rimde keń tarqalǵan. Stoiklar filosofiya mektebi wákılleriniń kóz-qaraslarında da hár tárepleme rawajlandırıldı³⁵. Stoiklar filosofiya mektebiniń wákılleri Kitiylik Zenon (eramızdan aldınǵı 336-264-j.) hám Xrisipp edi. Olardıń pikirinshe insan baxıt-saadatqa tiykarlangan párawan turmıstı jaratıwı ushın, eń dáslep, sırtqı álem, ásirese, siyosat tásirinen jıraq bolıwı dárkar.

Stoiklardıń insan haqqındaǵı pikirlerdi ellinizm dáwiriniń ataqlı filosofi Epikur (eramızdan aldınǵı 342-271-j.)³⁶ qaraslarında da kóriw múmkin. Ol Platonniń jan haqqındaǵı pikirlerin biykarlaydı. Onıń pikirinshe, jan materiallıq dene menen baylanıslı, dene óliwi menen jan da óledi. İnsan jan sebepli sezedi. Seziwdiń dáregi de jan. Janniń áhmiyeti denedegi atomlardıń háreketi menen baylanıslı. Ólim deneniń jańa, sezgisiz jaǵdayı. Aqıl da atomlardan quralǵan. Ólimnen hesh qashan qorıqqaslıq darkar. Sebebi, biz

---

³⁵ Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976.

³⁶ Шакир-Заде А.С. Эпикур. М., 1963.

bar, ólim joq, ólim kelgen waqıtta bolsa biz bolmaymız. Sonıń ushın da ólim tiriler ushın da, óliler ushın da bar emes³⁷. Epikur insannıń individual qásiyetlerin úyreniwge itibar qaratadı. Sebebi jámiyette bolıp atırǵan barlıq sociallıq qatnaslar bir adamnıń subyektiv qálewı, payda kóriwi hám rasional pikir júrite alıw qábileti menen baylanıslı.

Epikur insan párawan jasawı ushın materiallıq álem sırların kóbirek biliwi zárúr ekenligin aytadı. Sebebi insan materiallıq álem sırların qansha kóbirek bilse, sonsha párawan, toq jasaydı, dep túsindiredi. İnsan mudamı tınısh jasawı lazım. Bunıń ushın bolsa, ol hesh qashan qorıqpaslıǵı dárkar. «Qarıqpaslıq - baxıtlılıq, baxıtlılıq bilimde, ilimde»³⁸, degen pikirlerdi bildiredi.

Insan haqqındıǵı pikirler, áyyemgi zamannıń eń aqırǵı filosofiyalıq táliymatlarınan biri – neoplatonizmde de ushıraydı. Neoplatonizm milodtıń III-IV ásirlerinde Evropa, Aziya, Afrika mámleketlerine de keń tarqaldı. Onıń tiykarın salıwshı áyyemgi grek filosofi Plotin (205-275-jıllar) edi.

Plotinniń pikirine kóre, álemdegi barlıq ózgerisler, júdá sezgir, júdá ǵayrı tábiyiy, aqıldan tısqarıda turıwshı, ańlab bolmas prinsip tiykarında boladı. Pútin bolmıstıń túrli formaları sol aqılǵa sıymaytuǵın prinsip penen baylanıslı. Tap sol prinsip - absolut bolmıs. Absolyut bolmıstıń sın bolsa, hesh kim, hesh qashan bile almaydı. Sebebi ol bilip bolmas bolmıs – Quday. Onıń izminen tısqarıda turǵan hesh nárese joq.

Plotin iyman-itiqadlı adamlardıń áwladın keltiriwdi arzuw qıladı. Sonıń ushın da insan mánawiyatın bayıtıwǵa itibardı qaratadı. İnsan óz mánawiyatın hár tárepleme bayıtısa, óziniń denesinde bar bolǵan túrli ǵayrı tábiyiy sezimlerdi jılawlay alsa, ruwxıy-mánawiy imkaniyatlardı jaqsılıqqa basqarsa, sol barlıq – Qudayǵa jetedi.

Plotinniń pikirine kóre, insannıń jasawdan maqseti sol «jekke» dene

---

³⁷ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979, 433-бет.

³⁸ Материалисты древней Греции. М., 1955, 182-бет.

taman barıw. Bunday maqsetke nápsini tıyıw menen erisiledi. Usı «jeke» payda bir neshe paǵana (ierarxiya), arqalı shıǵıp barıladı. Sebebi, «jekke» dene álemniń eń joqarı qabatında turadı. Tap sonıń ushın da, Qudayǵa jetiwge umtılıw, insan balasınıń ázeliy arızıwı bolıp qalıwı kerek.

Neoplatonizmniń sońǵı yirik wákili Prokl. Proklıń (410-485-j.) pikirine kóre álemde de, adamdı da Quday jaratqan. Álemdegi barlıq hádiyseler, waqıyalar, hátteki insanniń sanası da, iskerligi de rawajlanıp, bir kórinisten basqa korıniske ótedi. Rawajlanıwdıń, sebepshisi de Quday taala. Rawajlanıw úsh basqıstı (triada) basıp ótedi. Sonday-aq: tayar bolıw, alǵa umtılıw basqıshların asıp ótedi. Rawajlanıw bóliniw yaki bir jaǵdaydan basqa jaǵdayǵa ótiw jolı menen emes, bálki sol hádiyse, waqıyanıń ishindegi kúshlerdiń qarama-qarsılıǵı sebepli boladı.

Áyyemgi Grek filosofiyasınıń insan haqqındıǵı kóz-qarasları menen úlken áhmiyetke iye. Olardıń kópshiligi insan kosmostıń bólegi, álle qanday ózine tán qásiyetlerin jámlegen mikrokosmos, dep túsindirer edi.

Grek danışpanlarınıń aytıwınsha, insan insanıy qatnaslar sistemasınan sırtda, ózinen-ózi, jasay almaydı. Qandayda bir insanıy qatnaslar sisteması tásirinde jasaydı. Málim bir tártip intizamǵa, nızamǵa boysınadı. Álemdegi barlıq maqluqatlar hám qudaylar tábiyiy hám sociallıq ortalıq penen birge jasaydı. Hátteki kosmos ishinde turǵan qudaylar da adamlarǵa tásir kórsetiwshi reallıq.

Áyyemgi Grek filosofları insan menen basqa tiri maqluqatlar arasında prinsipial pariq bar ekenligine hesh qanday gúman qılmas edi. İnsan «aqlǵa iye sociallıq haywan», «siyasiy maxluq» ekenligin sıpatlawǵa urınıw, adamlar turmıs tárzi menen aqıl-parasatı arasındaqı baylanıstı biliw grek filosofiyalıq pikirlew mádeniyatınıń jáhán tsivilizatsiyası rawajlanıwına qosqan u'ken úlessinen derek beredi.

III-bap. İslam ruwxıyatı hám insan filosofiyası

3.1. İslam dini hám ruwxıyatı

Din hám ruwxıylıq bir-biri menen baylanıslı, biri-birin tolıqtıradı, hár bir kisiniń, xalıqtıń, jaqsı-jaman qılwası, tábiyatqa, dúnya islerine tásir etpey qoymaydı. İnsan mángi jasamaydı, lekin ol óz ómirin uzaytıw ushın, salamat ómir keshiriwge urnıp, óz ómirin sozıwǵa háreket etedi. Sol sıyaqlı insan Jaratqannıń hámirine ámel qılıp jasasa, jaǵımsız islerden, gunalardan ózin tıyıp, tábiyat qushaǵında, óziniń tábiyat hám ruwxıy o'mirinde Alla buyırǵanday aqılana o'mir keshirip júirse, insaniyattıń qıyın háleketke duwshar bolıwı sozılıw múmkin.

Bul orında din járdemge kelip, bunda mánawiy pákleniw, ruwxıy tazalanıw arqalı jetiw múmkin dep insanǵa jol kórsetedi. Ómiri biliw, insan ózine berilgen qısqa ómiri dawamında, qanday jasawı kerekligi, baxıt-saadatqa erisiwi ushın zárúr bolǵan bilimlerdi islam dininiń kórsetiwinen aladı.

Din ázelden-aq ruwxıylıqtıń quram bólegi sıpatında adamzattıń joqarı ideyaları haq hám haqıyqat, insap hám ádalat tuwralı arzıw-ármanların ózinde jıynaǵan, olardı turaqlı qaǵıydalar formasında bekkemlep kiyatırǵan ideya hám kóz-qaraslardıń anıq bir sistema bolıp esaplanadı.

Ásirese, ásirler dawamında xalqımız qálbinen tereń orın alıp, ómir mánisin ańlaw, milliy mádeniyatımız hám turmıs tárzimizdi, qádiriyatlarımız, úrp-ádet hám dástúrlerimizdi zawalsız saqlawda muqaddes dinimiz qúdiretli faktor bolıp kiyatırǵanın tikkeley kórsetiw kerek dep ayta kele, húrmetli birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov «Nege degende insaniyatlıq, mehir-aqıbet, hadallıq, aqretti oylap jasaw, jaqsılıq, miyrim-shápáát sıyaqlı xalqımızǵa miyasar bolǵan paziyetler tiykarınan sol záminde urqan atadı hám rawajlandı¹»

Búgingi kúnde islam dinine baylanıslı pútkil dúnyada qızıǵıw hám umtılw kúsheyip, oǵan qayırlı hám táreptarlarınıń kóbeytip baratırǵanlıǵı belgili. Bunıń

---

¹ I.Karimov «YUksak ma'naviyat-engilmas kuch». T. «Ma'naviyat» 2008 36 b.

haqıyqıy sebebi muqaddes dinimizdiń haqqaniylıǵı hám pákligi, insanpárwarlıǵı hám bawrıkeńligi, adamzattı bάρha qayırılıqqa shaqırıwı, ómir sınavlarında ózin ańlaǵan qádiriyat hám dástúrlerdi babalardan áwladlarǵa jetkiziwdegi teńsiz ornı hám áhmiyeti menen baylanıslı.

Sonıń ushın jáhán xalıqları islam dini menen jaqınnan tanısıp, onıń túp mánisine jetisip, Alla taala átirapında bolıp, dúnyanıń 172 mámleketiniń 1,3 milliard xalqı birlesip, dúnyadaǵı birden-bir dinge aylanbaqta. Házir yaponlar, ingilizler, nemisler, francuzlar hám basqa bir talay xalıqtıń wákilleri de islamnıń Alla talanınıń haq dini ekenligine iyman keltirip musılman bolmaqtalar. Mısalı, 1990-jılı kórnekli artist Maykl Djekson islamǵa kirip, Chikagodaǵı meshit qurılısına 20 million dollar sadaqa qıldı. Dúnya chempioni ataǵın bir neshe márte ielegen Tayson degen boksshı, musılman dinine kirip, atın Muhammed Áli dep ózgerkennen dúnya biledi.

Dinler, ásirese Islam dini, tárbiya quralı, ádep-ikramlılıqtıń tiykarı, mánawiyat mektebi. Ol belgili qádiriyatlar tiykarında xalıq hám dúnya danalıǵınan derek alıp payda bolǵan. Sonlıqtan onı, sonday-aq basqa dinlerdi de hesh qashan biykar etip bolmaydı. Hesh bir filosofiya, ideya yaki ideologiya, adamlardıń kewlindegi qudaydıń ornına oǵan teń keletuǵın haqıyqattı bere almaydı. Hátte eń ádalatlı nızamlar da insan kewlindegi qudayǵa bolǵan talaptı qanaatlandıra almaydı.

Din adamzattı hesh qashan jaman jolǵa baslamaydı, deydi I.A.Karimov. Dindi nıqap etip, konfliktler shıǵarıwǵa urınıw astında bolsa barlıq waqıt belgili bir jaman niyet yamasa nadanlıq jatadı. Sol sebepli I.Karimov haqıyqıy iyman-itıqattı siyasıy oýınlardıń parqlaw zárúrligin kórsetedi.

«Men hám usı xalıqtıń bir perzentimen. Usı millettiń bir ulıman, Alhamdulillah bir musılman perzenti sıpatında xalıqıma tán islamlıq túsinek hám tuyǵılar meniń de qálbimde, júregimde bir qatar hám men bul itıqatımnan qaytpayman.

«Bul itiqat jurtımızdağı millionlap watanlasların qatarı meniń de dúnyağa kóz-qarasıma tiykar bolıp pútin barlıgım, mánawiyat álemim mazmunın quraydı».¹

Itiqat máselesi, álbette, mánawiyatqa baylanıslı. Itiqat mánawiyattıń omırtqa súyegi. Demek itiqatsız mánawiyat haqqında sóylew qıyın boladı. Itiqat - bul óz pikir hám kóz-qaraslarına iye bolğan hám onı orınlawdı ádetke aylandırğan adamlarğa malham qatnas qılatuğın kisilerdiń pazıyleti.

Diniy tárepten Alla taalanıń haqlıgı, Muhammed allayhisallamniń jerdegi wákillegine shın júreктен ıqrar bolıw itiqatqa baylanıslı. Itiqat háreket, tańlağan jolında is kórsetiw. Ullı babamız Az-Zamaxshariy aytqanday, «Háreket hálsiz bolğan jerde, kúshli bilim paydasızdur. Háreketsiz bilim jipsiz kaman oğıdur».

Iyman bolsa ol isenim. Ol diniy kóz-qarastan barlıq pikirlerge isenip, til menen ıqrar etilip, dil menen orınlanıwına iyman delinedi. Ol parızdiń birinshisi hám Quran hám Hádísler arqalı Alla tárepinen túsirilgen barshe-barshe tapsırmalardıń payğambarımız arqalı bendelerge jetkizgenine iseniw.

Iymanlı itiqatlı bolıw nátiyjesinde keleshek ushın úlken maqsetler tuwıladı. Yağniy keleshekti qálbiniń kózi menen kórip, aqıl menen qabıl etedi. Bul insanniń ruwxıy, mánawiy barkamallıg'ına umtılwınıń nátiyjesi. Dúnyalıq mazmunda iymanniń nátiyjesi de insandı ulıglaydı, onı qayırlı shaxs sıpatında kórsetedi.

Dúnyalıq itiqat barkamallıqtı tolıqtıradı, bayıtadı. Dúnyalıq pazıyletler menen insan ózin máripatlı qıladı. Dúnyalıq itiqat Respublikamızdıń g'arezsizlik shárayatında kelip shıqqan hár túrli sociallıq, mánawiy, ekonomikalıq tarawlardı úyreniwdi zárúr qıladı. Insanniń mánawiy kamalatqa jetiwiniń shárti, faktori bul diniy hám dúnyalıq itiqat qırlarıdur. Qashan biz joqarı diniy hám dúnyalıq itiqatlarğa iye bolğan shaxslar menen jámiyet qursaq, sonda ol jámiyet hár tamanlama jetik hám ilgerilep ketken jámiyet boladı.

---

¹ I.Karimov SHi'g'armalar. 7.t. 350-b.

Ózbekistan g'arezsizligin jánede bekkemlew ushın, itiqatlı mánawiy barkamal, kamil insanlardı tárbiyalaw zárúr. Sebebi, haqıqiy itiqatlı adamlar ózi jasaytuǵın úy, kóshe, máhálle, rayon mámleketke mehir kózi qarap onıń keleshegi ushın qayǵıratuǵın qayırılı insanlardır. Bul haqqında I.Gete «Haqıqiy tereń erik, eń áweli, maqsetke erisiwge iseniw elesi menen uyǵınlıqta kórinedi».

Joqarı mánawiyatlı insandı qáliplestiriw, bul itiqatlı-iradalı insandı jetilstiriw menen baylanıslı. Mánawiy kamalatqa jetiwdiń tiykarı iyman-itiqat eken, demek, olardı qáliplestiriw zıyalılar erki hám is-háreketi menen baylanıslı. Sebebi bul baǵdar óz ózinen bolmaydı. Ol úlken isendire biliw miynetin talap etedi.

Qurani Kárimde musulmanlardan talap qılatuǵın eń tiykarǵı isler: Allaǵa shúkir qılıw, jalǵan sóylemew, jalqaw bolmaw, menmenlikke, ıshqıpaızlıqqa, qumarparazlıqqa, giyabentlikke hám nápsi háwesine berilmew, ǵıybat, ósek, ashkózlikten awlaq bolıw. Sonıń menen qatar Allaǵa shúkir qılıw, ózine táwekel qılıw, iygi niyet hám jaqsı isler qılıw, miynet arqalı kún kóriw, hesh kimdi kemsitpew, qatın-qalash, jas balalar, mayıp hám biysharalardı sıylaw olarǵa járdem beriw.

Islam talap etetuǵın insanniń ájayıp manawiy sıpatlarınıń biri tuwrılıq. Onıń tiykarǵı belgisi tuwrı sóylew. Tuwrı sóz xalıq isenimin arttıradı, abıroydı bálentleydi. Bunday mánawiyatqa iye adam ruwxıy jetik bolıp, hesh qanday nerv hám júrek-qan tamır keselliklerine duwshar bolmaydı.

Tuwrılıqtıń hákisi - jalǵansılıq. Ol barlıq narazılıqlardıń bası. Jalǵan hám lepirtpe gápler adamlar arasında ienimsizlik urıǵın sebedi, iymandı azdıradı.

Múnáfiktiń belgisi úshew: jalǵan sóylew, wádesiniń ústinen shıqpaslıq, amanatqa qıyanet qılıw» (Qurani Kárim, Nahl súresi 116-117 ayatlar).

Wapa - kisiler qálbindegi quyash nurı. Wapasızlıq jalǵansılıqtıń bir túri bolıp, ol ádetke giripdar bolǵan kisi iradasız, onnan jaqsılıq shıqpaytuǵın hám oǵan isenip bolmaytuǵın shaxs.

Turılıqtıń eń tiykarǵı joldası miynet súygishlik. Miynetkesh adam jalǵan sólewdi bilmeydi, wádesine wapadar boladı.

Fizikalıq miynet hám aqılıy miynet. Alımlardıń izertlewlerinshe, aqılıy miynet qılıp atırǵan kisidegi energiya sarp qılıw eń awır fizikalıq miynet qılıp atırǵan adamlardan kóre on ese tez eken. Hádiste «Bir saat ilim menen shuǵıllanǵan kisi bir ay oraza tutqannan abzalıraq» delingen.

Miynetti jaqsı kórmegen adam jalqaw boladı. Barlıq pásliktiń atası hám anası jalqawlıq. Onıń eń jamanı urlıqtı keltiredi. Haslında paydalı miynet qılmastan kún kórgen adamǵa urı delinedi. Dúkanda islep turıp táreziden jırıp qalıw, birewdi isletip haqısın bermew urı delinedi.

Islamda urlıq úlken awır gúna. Onda «Urı erkek hám urı hayaldıń qılmıslarına jarasa jaza hám Allanıń azabı sıpatında qolların kesińler, Alla qúdiret hám hikmet iyesidur» dep tastıyıqlanǵan.

Islamda haqıyqıy baylıq - mal dúnyanıń kópliginde emes, balki nápsiniń toqlıǵında. Dúnyanıń jaqsılıǵı qanaatta, jamanlıǵı dámede. Dámesizlik máńgilik.

Dinimizde haram qılınǵan úlken gúnalardan biri jalǵandur.

Qurani Kárimde Allah taala. «... jalǵan sózden jıraq bolińlar», dep buyıradı. («Haj súresi, 30-ayat»). Ekinshi bir ayatda mınaday deyiledi. «Yey móminler, Allahdan qorqıńlar, tuwrı sózdi sóyleńler» («Ahzob» súresi, 70-ayat).

Kóp kewilsizlikler jalǵannan payda boladı. Hiyle, aldaw, zulım, haqsızlıq, ádalatsızlıq, isenimsizlik, dushpanlıq sıyaqlı nárselerdiń bárshesi jalǵan hámde jalǵansılıqtan payda bolǵan isler.

Jalǵanshı adamlardı aldasa da, Allanı alday almaydı. Sebebi, Alla adamlardıń qılǵan hár bir isin kórip turadı, biledi hám ayılǵan sózlerin esitedi.

Jalǵanshının eń zıyanlı hám eń gúnalısı qazıxanada (sudta) gúwaliq beriw waqtında ayılǵan ótirik. «Niso» súresiniń 135-ayatında Alla ózimizdiń, atanamızdıń, jaqınlarımızdıń zıyanına bolsa da tuwrı gúwaliq beriwge buyıradı. «Bul meniń aǵaynim, jaqınım» - dep haqsızlıq penen kimdidur jaqlaw jaramaydı.

Payǵambarımız bir hádislerinde: «Bir musılmanǵa zıyan jetkizgen hám onı aldaǵan adam bizden emes», - degen edi. Ótirikshi hám hiylekerdiń dosları, qádirdanları joq. Bir kimse olarǵa isenbeydi.

Jalǵan sóylew haqqında. «Ras sóyleńler, sebebi rasgóylik jaqsılıqlarǵa baslaydı hám bul jaqsılıqlar bolsa jánnetke jollaydı. İnsan ras sóyley berse, ol Allah taala aldında júdá rasgóy dep jazılıp qaladı. Jalǵan sóylewden ózlerińizdi saqlañ, Sebebi, jalǵan sóylew hámme buzıqlarǵa alıp baradı, buzıqlıq bolsa dozaqqa jollaydı. İnsan jalǵan sóylese, Alla aldında jalǵanshı bolıp jazılıp qaladı». (179 hádis). «Sóyleń qattı isenetuǵın biradarińa jalǵan sózin aytıw úlken qıyanet» (393-hádis). Abu Xurayra aytadı: Rasulullah: «Mómin bende dúnya islerinde aldanıwshı hám óz saqawatlı, biraq munafiq bolsa, aldawshı mákkar hám hasis boladı». (196-hádis).

Payǵambarımız asa ketken baqıllıq haqqında: «Asa ketken baqıllıq iyman menen hám bir bendeniń kewlinde jám bola almaydı» (281-hádis).

Ísrapgershilik haqqında aytadı: «Ísrapgershilik dúnyanı gúna islerge sarplaw yaki ózine de bala-shaǵasi ushın da hesh nárse qaldırmaı jaqsı hám jaman jolǵa bar-jogın berip jiberiw dep kórsetip, olardı «Baylıǵın nahaq jerge sarplaytuǵın insanlar» (444-hádis) túsindirip berdi.

Jala hám shaǵımshılıq ne? Rasulullah «Bul adamlardıń arasın buzıw ushın gápti bir-birlerine naqıl etip júriw». Rasulullah «Ómir sonday insanlardı qashan

kóirse Alla taala esletedi. Eń jamanlarıńızdı aytsam, olar shaǵımshılıq penen júrip doslar arasın buzıwshı gúnasız adamlarǵa buzıqlıq hám mashaqqatqa griptar bolıwın izlewshi adamlar» deydi. Jáne (322-hádiste) «Jasırın ráwishte insanlar gápine qulaq salıp onı (jaman niyette) basqalarǵa naqıl etiwshi adam jánnetke kirmeydi» degen edi. «Biraq bir insan ekinshi insandı ǵıybat etip zulım etse, onı keshirmeydi» (201-hádis).

Dinimizge kóre musulmanlar doslıq, awızbirshilik, tatıwlıq hám muhabbat penen jasawı kerek. Adamlar arasında doslıq, ashıq júzlilik hám aǵayinlik tuyǵıların buzıp, onıń ornına ókpe-giyne hám dushpanlıqtı ámelge asıratuǵın eń jaman nárselerden biri ǵıybat. Ǵıybattan, shaǵımshılıqtan, adamlardı qapa etiwden jaman sózlerden saqlanıw kerek, sebebi bular islam dininde haramdur.

Bir kúni payǵambarımız sahabalardan soradı: «Ǵıybat ne, bilesizler me?» Sahabalar: «Alla hám onıń rasulı biler» - dedi. Sonda payǵambarımız: «din aǵaynine jaqqaytuǵın sózlerdi onıń arqasıńan sóylewdur», - dedi. Payǵambarımızdıń sahabaları jáne soradı: «Yeger aǵayinlerimizdi jamanlaǵanımız tuwrı bolsa, aytsaq bolama?» Payǵambarımız marhamat etedi: «Eger sózlegen sózlerińiz tuwrı bolsa, ǵıybat qılǵan bolasız. Sóylegen sózlerińiz tuwrı bolmasa, jala jawǵan bolamız».

Payǵambarımız ǵıybattı estiwge de ruxsat bermeytuǵın edi. Ol ullı zat bir hádislerde «Ǵıybat etiwshi menen ǵıybat tıńlawshı gúnahda barabar», - degen.

Ǵıybatshılar jaman bir kesellikke ushraǵan insanlar. Biziń aldımızda basqalardı jamanlap turǵan insan basqalar aldında bizdi ayıplaw bizler haqqımızda da jaman sózler sózlewi múmkin.

Musulman adam basqalardıń ayıpların izlemeydi hám olardı ol jerde - bul jerde sóylep júrmeydi. Mómin insan biradardıń qáte yaki ayıpların sır tutıwǵa umtıladı. Payǵambarımız aytqanıday, «Kim bir musulman tuwısqanǵa járdem

qılsa, Allah da ol insanğa járdem qıladı, qaysı bir musulman óz tuwısqanınıń dártlerine dárman bolsa, Allah da qıyamet kúni onıń dártlerinen birine dárman boladı. Kim bir musulman tuwısqanınıń ayıbın jasırsa, Alla da aqirette onıń ayıbın jasıradı».

Insan basqalardıń ayıpların emes, bálki óziniń qátelerin izlewi, insan qatarınan orın alıwğa umtılwı zárúr. Payǵambarımız aytqanıday. «Jaqsı musulman óz ayıpların izleytuǵın, basqalardıń ayıpların izlewge waqıt tawmaǵan insandur».

Ǵıybattıń bul dúnyaga tiyisli kóp zıyanları bolǵanı sıyaqlı, aqiretge baylanıslı júdá kóp zıyanları da bar. Ǵıybatshı ózi qılǵan jaqsılıqlar hám ibadatlardıń sawaplarınıń da biykarǵa ketiwine sebep boladı. «Ǵıybatshı oraza tutpaǵan insandur», degen edi payǵambarımız. Demek ǵıybat kún boyı ash qalıp, shóllep tutqan oramızdıń sawabın joqqa shıǵaradı.

Musulman adam shıraylı hám paydalı sózler sózleydi yaki tınıshlıq saqlaydı.

Payǵambarımız bul haqqında mınaday degen: «Allaǵa hám aqiret kúnine isengen insan qayırlı hám paydalı bir sóz sóylesin yaki jim tursın».

Bir insan musulman tuwısqanına, jaqsılıq tilep ıqlas penen shın kewilden onı aqıllandırsa, bul ǵıybat bolmaydı. Sebebi din tuwısqanınıń qáte hám nuqsanlardan qutılıwǵa járdemlesiw hám hár bir móminniń óz diniy tuwısqanı aldındaǵı wazıypası. Bunday is ǵıybat bolmay, haq hám haqıyqatqa baslaw esaplanadı.

Áyyemgi zamanlarda bazı jıllar jawın jawmasa, eginler ónbey qalar edi. Awıl xalqı Alladan jawın sorap jalınar edi. Házireti Mussa da qáwimi menen bir kúni Alladan jawın sorawǵa shıǵıp, qolların kóterip, duwa qıldı, jawın jiberiwdi jalınıp soradı. Janabı Haq wahiy perishtesin jiberip, mınaday dedi. «Úmmetiniń arasında júdá qáwipli bir ǵıybatshı bar. Eger onı ǵıybattan toqtatsañız, sizge jawın boladı». Házireti Musa «Ya rábbim, bul insanniń kim ekenin maǵan

bildir», dep duwa qılǵan edi, Alladan mınaday juwap keldi: «Wonıń kim ekenin saǵan bildirsem, ol waqıtta men ǵıybatshı bolarman».

Urlıq - basqalardıń dúnyasın yaqı pulin jasırın alıp isletiw demek. Urlawshı insandı qaraqshı deyiledi. Qaraqshılar hesh is qılmastan jaman jollar menen pul tabıwǵa umtılwshı jaman adam.

Urlıq biziń dinimizde de, basqa bárshe dinlerde de haram sanaladı. Alla taala «Baqara» súresiniń 188-ayatında hám «Nisa» súresiniń 29-ayatında urlıqtı haram qılǵan.

Urlıq keń mánide pul hám mal urlawdan ibarat emes. Máselen, kem ólshew, tovardı qımbat satıp, tez waqıtta kóp pul islew, qural menen insanlardan, olardıń úylerinen, banklerden pul yaqı maldı zorlıq penen tartıp alıw, bizge tapsırılǵan húkimet pulları yaqı adamlardıń pulların isletip jiberiw sıyaqlı nárseler de urlıq esaplanadı.

Jigeri hám ádebi ázzi bolǵan insan ushın eń zárúr nárese puli hám dúnya malı. Sonıń ushın bunday adamlar urlıqtı haram dep bilmeydi.

Allaǵa isengen adam urlıq etpekshi bolsa, Alladan qorqıp bul isten bas tartadı. Sonıń ushın payǵambarımız bir hádislerinde: «Allaǵa isengen adam qálbinde iymanı bolǵan halda urlıq etpeydi», - degen edi. Demek, adamnıń iymanı hám Alladan qorqıwı júdá kóp kewilsiz islerden tıyıp turadı.

Alla jaratqan eń biyik maqluq insan. Adam Allanıń jaratqan ullı miyneti. Musılman bolsın, ǵayri musılman bolsın, Alla jaratqan hár bir insannıń bul dúnyada jasawǵa haqısı bar.

Payǵambarımız bir hádiysinde bılay degen: «Qılınǵan hár túrli qátelrdi keshiriw múmkin. Lekin kápir bolıp ólgendi hám bir mómindi jaman maqset penen óltirgen adamdı keshiriw múmkin emes».

Bir insan qanday tuwıladı? Qanday qıyınshılıqlar menen úlkeyedi? Atanası óz balası dep az mashaqat shege me? Dúnyada eń ásten ósetuǵın adam balası. Onı ósiriw ushın úlken pıdayılıq dárkar. Bunday qıyınshılıq penen

ósirgen adamdı óltiriwge, Allanıń eń zor miynetin nabit etiwge hesh kimniń haqısı joq.

Quranda Alla bir adamnıń ótiriliwin pútkil adamzattı óltiriwge, bir adamdı ólimnen qutqarıwdı barlıq adamzattı ólimnen saqlap qalıwǵa uqsatqan («Moida» súresi, 32-ayat).

Dinimizde qatań qadaǵan etilgen nárselerden biri ózin-ózi óltiriw. Jan – adamǵa Alla amanatı. Jandı beriwshi – Alla, waqtı jetken soń, jandı qayıtıp aladı. Ózin-ózi óltirgen adam Alla amanatın saqlay almaǵanı ushın da amanatqa qıyanet etkeni sebepli gúnakar boladı.

Ózin-ózi óltirgen adamǵa jaqsı názer menen qaralmaydı, hátte onday adamǵa janaza oqılmasın deytuǵınlar da bar. Lekin biziń mazhabımızda, hanafiy mazhabında, eger ruwxıy kesellikke ushıraǵan bolsa, bunday adamnıń da janazası oqıladı.

Islam dini ráhimli hám mártebeli din. Ol adamlarǵa ǵana emes, hátte haywanlarǵa da miyrim-shápáátli bolıwǵa, olardıń ómirin saqlawdı, zıyansız haywanlardı óltirmeń, dep úyretedi.

Islam dini barlıq maqluqlardıń ómirin húrmet etiwge buyıradı. Bul – diniy hám ádep-ikramlılıq bir wazıypa.

Islam dininde haram etilgen hám Alla taala tárepinen qattı qadaǵan etilgen nárselerden biri adamdı más etetuǵın ishkiliklerdi ishiw. Xalıq arasında ishkilik dep júritiletuǵın bunday nárselerdiń túrli atları bolıwı múmkin.

3.2. Ájiniyaz kóz-qaraslarında insan ruwxıylığı

Hár bir shayırdıń qáдеми onıń dúnya tanıw tágliymatlarına baylanıslı. Sonıń ushın qosıq jazıw óneride hárqanday shayırdıń pikir dúnyasınıń keńligi menen ólshenedi. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında kóp ǵana shayırlardıń tereń bilim ielep pútkil jer júzilik ilimler menen sırlas bolǵanlıǵı bayqaladı. Bul tarawda ásirese ájiniyaz shayırdıń dúnya iliminiń kópshilik bólegin ózlestirgeni málim. Ol sol dáwirde eń kórnekli oqıw orınları Xiywanıń Shergazı hám Qutlımurat inaq medreselrin pitkergeni ushında ol jer júzilik ilimlerdiń jetiskenlikleri menensırlas bolıp, filosofiyalıq tágliymatlardı tarqatıwshı shayırlardan bolǵan.

Ájiniyaz poeziyasında kórnekli grek filosofları Aristotel, Platonlardıń atı atalıwı menen birlikte Iskender Zulqarnayn, Xarrun ar Rashid, İbn Sino, Ábilqasım Fadawsiy, Álisher Nawayı hám Muhámmed Fizuliy tágliymtlarınıń sintezleri seziledi. Máselen baylap qoyǵan jerden bosanıp tawǵa shıǵıp ketken Aflatunıń (Platonıń) ılaǵınıń taw kóknarınıń gúlin jep, ózinde úlken kúsh payda bolǵannan keyin qasqır menen alısıp, onı jeńgeni haqqındaǵı ráwiyat Farabiy traktatlarında da ushıraydı. Bul haqqında Ájiniyaz:

Xash-xash jegen Aflatunıń ılaǵı,

Gurt bilan dúgiser daǵ arasında,

- dep jazǵan. Gurt – parsı tilinen kirgen sóz bolıp, qasqır maǵanasın ańlatadı. Demek Ájiniyaz Platon shıǵarmaları menen tanıs bolmasada, bálki onıń shıǵarmaların sharxlaǵan shıǵıs alımlarınıń miynetleri menen jaqınnan tanıs bolǵan. Sonıń ushında onıń shıǵarmalarında erte dáwirge tán filosofiyalıq tágliymatlarda bar.

Filosofiya filologiya menen oǵada baylanıslı ilim. Sonıń ushında shıǵıs ellerinde kóp ǵana shayırlar ózlerin filosofdep atamaǵanı menende filosofiyalıq lirikalar jazıp bul ilimge úlken úles qosqanlıǵı málim.

Ájiniyaz poeziyasınıń geypara elementlerinde sol tiykarda bahalawǵa boladı. Ol pútkil barlıqtı kózge kórinbeytuǵın hám jalǵız Allatalanıń jaratqanlıǵına ıqrar bolǵan. Sol ushında «jer ústi» hám «jer astı» dúnyalarınıń bar ekenligine úlken isenim menen qaraydı. Ájiniyaz «adamzattı – bul dúnyanıń kórki» - dep biledi.

Bul dúnyanıń kórki adam balası,
Sol adamnıń kókke jeter nalası.¹ (Ayrılса)

Ájiniyazdıń pikiri boyınsha qúdireti kúshli Allatala eń dáslep bul álemdi, sońınan topıraqtan adamzattı jaratqan. Bul haqqında «Demishler» qosıǵında:

Qúdireti kúshlidur ne qılsa Subxan,
Kókten soń jarattı topıraqtan insan,
Kimi kápir boldı, kimi musulman,
Bársheniń atası adam demishler.

Shayırdıń aytıwına qaraǵanda hámme waqıt shaytan adamdı joldan shıǵaradı. Sebebi hár qanday adam jaman is islese shaytannıń aldaǵanına inanıp isleydi. Sebebi adamlar arasındaqı barlıq qarama-qarsılıqlarǵa shaytan sebepshi bolǵan.

Sonıń ushında Ájiniyaz ómir gózzallıǵı adamlardıń awızbirshiliginde ekenligin sezedi. «Jalǵız dán as bola almaslıǵı sıyaqlı jalǵız adamda xalıq bola almaydı». Adamlar arasında joldashlıq, doslıq eń kúshli qásiyet bolıp, olardıń watan, el átirapınabirigiwlerin qáleydi. Bul pikir onıń «Kóńlim meniń» qosıǵında oǵada xarakterli bayanlanǵan.

---

¹ Мәмбетов К. Әжинияз. Нәқис., 1994. 29-бет

Ájiniyaz hárqanday xandı xalıqtan ayırıp qaramaydı. Sonıń ushında bir xanlıq ishinde bolıp atırǵan basqınshılıqlar onıń zeynine tiyedi. Bozataw waqıyasında sonshama xalıq qırılıp, bul hádiysege xannıń aralaspǵan bolıp, ózin shetke alıwıda shayırdı oylandıradı. Sonıń ushında xanǵa arnap filosofiyalıq ruwbayı jazadı. Mısalı:

Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse,

Ǵarqıldasıp qonar kólin tanımas,

Patshanıń dáwleti qaytayın dese,

Kózine may pitip, elin tanımas

Filosofiyalıq lirika kóbinshe hikmetli sózler arqalıda beriledi. Sebebi hikmetli sóz degenniń ózide filosofiya. Sonıń ushında aforizm tiykarında qosıq jazǵan shayırdı filosofiyalıq mánidegi qosıq jazǵan shayır sıpatında tanıwǵa tuwra keledi.

Ferdawsiy, Nizamiy, Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulı hárbir qosıq qatarlarınıń hikmetliliği menen de ajralıp turadı. Ájinizdı olar menen bir qatar qarap bolmasada olardan ásirese Maqtımqulıdan ádewir tásirlenip, óziniń pikir dúnyasın ádewir keńeytkenleri bayqaladı. Mısalı:

Elinen ayırılǵan diywana bolar,

Yarınan ayırılǵan biygana bolar,

(Ayrılsa)

Aqıllı yaqshınıń giynesi bolmas,

Yaman adam giyne tutsa umıtpas,

Atqa mingen kátquda bolmas,

Yurtdan asqan aqıl-huwshı bolmasa,

Ájiniyaz adamlardı «jaqsı» hám «jaman» sıpatında eki toparǵa bóledi. Jaqsılar kóp jaǵdayda ózin bilim menen tolıqtırıp baradı. Sonıń ushında ol bilimdi jaqsı adamlardı qalıplestiriwshi faktor sıpatında qaraydı. Jaman adam óziniń otırar ornın, aytar sózin bilmeydi. Sonlıqtanda ol jaqsılargá qarma-qarsı

tárıptıe rawajlanadı. Jaqsı hám jaman adamlar ózleriniń xarakteri kishi peyillik, danalıq, parasatlılıq penen bir qatarda topaslıq, áshkózlik hám jalaxorlıq sıpatlı menen ajıralıp turadı. Bunday sıpatlar er adamlar menen birlikte hayallar arında da boldı. Sonıń ushında Ájiniyaz er adam menen hayal awqam dúzip shańaraq bolǵanda tap usınday bir-birine qarama-qarsı sıpatlardan awlaq bolıwın uqtıradı. Sebebi bunday jaǵdaylar shańaraqtıń buzılıwına alıp keledi. Bul haqqında shayır óziniń «Megzer» qosıǵında:

İshiń tolar árman-sherge,
Kewliń megzer qara jerge,
Jaman qatın jaqsı erge,
Tawsılmas dóhmetke megzer,- dep jazadı.

Sonıń ushında Ájiniyaz adamgershiliktiń tiykarı «pazıyletli bolıw» - dep túsinedi.

Adam balasınıń bári bir túrli bolıp kórine beriwı múmkin, biraq ómirde tárbiyalanıwshılıq bar. «Adam sózinen, mal shaqınan tutıladı». Pıkirles bolmaǵan adam menen joldas bolıwǵa bolmaydı. Sonıń ushında adamlar óz pazıyletleri tiykarında ajıraladı. Bul pıkir shayırdıń «Megzer» qosıǵında anıq bayanlangan. Mısalı:

Adam ulı – bári adam,
Hallas urǵıl kewlim mudam,
Pazıylet bilmegen adam,
Tórt ayaqlı malǵa megzer.

Ájiniyazdıń pıkeri boyınsha óz qábileti boyınsha háreket etpegi kerek. Balıqshıǵa kól, diyxanǵa ketpen, shayırǵa qálem kerek. Sebebi hár qanday adamnıń qábileti talanttı keltirip shıǵaradı.

Kásip iyesi bolıw hár qanday adamǵa Allatala tárepinen berilgen sıy. Sonıń ushında hár kim óz kásibiniń sheberi. Sol kásipti rawajlandırıw ushın olarǵa

tiykar jaratılıp beriwi kerek. Bul pikirler onıń «Kerek» qosıǵında jánede rawajlandırılǵan. Mısalı:

Diyxanǵa jer kerek, tuqımu hókkiz,
Búlbúlge gúl kerek, nazbayu-efruz,
Balıqshıǵa dár`ya, ózek ya teńiz,
Qayıq kerek yoqsa jeken sal kerek.

Ájiniyaz jasaǵan zaman oǵada qayǵılı edi. Sebei bul dáwirde jawgershilik oǵada kóp bolıp xalıqtıń basqınshılardıǵa bende bolıwı, sol tiykarda el kóship, baǵlar quwrap búlbúl ornına ǵarǵa-zaǵlardıń payda bolıwı shayırdıń ózi jasaǵan zamanı haqqında filosofiyalıq pikirler bildiriwine de sebepshi bolǵan. Ájiniyazdıń pikiri boyınsha bul dúnyanıń ózi bir kárwan sarayǵa uqsaydı. Adamzat ómiride bir kárwan sıyaqlı payansız. Hár qanday kárwanniń altı-jeti kún kárwan sarayda toqtap, sońınan uzaq mánzillerge jol alǵanı sıyaqlı adamzattıń alpıs-jetpis jıllıq ómiride bir kún sıyaqlı bolmaydı. Hárqanday adam bul ómirde máńgi jasay almaydı. Yaki:

Ájel bir kún sharab tutar,
Sud` áylemes gir`yan endi (Endi)

Bul jerde shayırdıń ájeldi sharab penen teńlestiriw belgisiz. Biraq Shıǵıs xalıqları ádebiyatında sharabtıń eki túrli maǵanası bar. Birinshiden sharab – quwanış. Ekinshi jaǵınan qayǵı. Qayǵılı bolıwınıń sebebi sharab ishken adam hámme waqıt adasadı. Adasqan adam tuńǵıyıqqa tireledi. Sonıń ushında Ájiniyaz «Ájel sharab tutar» dep aytqanında bálki adamzattıń qarańǵılıqqa jóneliwin aytpaqshı shıǵar.

Shayırdıń bul dúnyanı adamzattıń maqsetler jolındaǵı gúres dúnyası – dep túsinedi. Adamlardıń bul dúnyada birazınıń ármanları orınlanadı, birazı orınlanbaydı. İnsan sonday jaǵdayda bul jaqtı dúnya menen qoshlasadı. Al adamnıń ekinshi dúnyada baxıtlı bolıwı Allataalanıń erkinde – dep biledi. Sonıń

ushında Ájiniyaz túsini boyınsha ájel adamzat ómriniń eń sońǵı nuqtası. Bul haqqında ol:

Kimler ashıq bolıp ótti,

Kimler maqsetine jetti,

Qara jer bársheni juttı

Yalǵan dúnya qoyan yoqtı, - dep jazadı.

Shayır sonıń menen birlikte adamlardıń bárin bir qıylı dep esaplamaydı. Sebebi adamlar bilimli hám bilimsiz, aqıllı hám aqılsız, parasatlı hám parasatsız, ádalatlı hám ádalatsız bolıp bólinedi. Sonıń ushında «Teń teńi menen, tezek qabı menen» degendey hámme nárseni óz teńi menen birlikte qaraw kerek. Máselen ğarǵa menen búlbúldi bir qápeske qamap bolmaydı. Sol aytqanday-aq búlbúl óz gúline, tulpar óz seyisine iye bolıwı kerek. Bolmasa dialektikalıq birlik joǵaladı.

Máselen:

Qarazban qolına tússe alǵır baz,

Qanatın qayırar qádirin ne bilsin,

Yaki bolmasa:

Yaqshı-yamandı kórmegen,

Bek bolıp dáwran súrmegen,

Gúlniń tazasın termegen,

Ne bilsin gúlniń qádrini.

Sonıń menen birlikte adam qayır-saqawatlı da bolıwı kerek. Sebebi áshkózlikti, sútxorlıqtı táńri súymeydi.

Qullası Ájiniyazda filosofiyalıq lirika júdá kúshli mániste beriledi. Bul jaǵdaylar onıń bilimli shayır ekenliginde bildiredi.

Juwmaq

Ózbekistan óz gárezsizligine eriskennen soń jámiyet turmısın abadanlastırıw hám rawajlandırıw, insan ómirine úlken itibar beriw, mámleketimiz aldına qoyǵan eń tiykarǵı wazıypalardan biri sıpatında kún tártibine qoyılıwı hám ótkendegilerdiń kóp ásirlik sabaqları, jámiyet aldında turǵan kóldeneń turǵan jańa wazıypalardı shesheiwge tuwrı jol menen barıwdıń kórinisi bolıp esaplanadı.

Tariyxqa názer taslasaq, ullı shaxslardıń xızmeti sheber shólkemlestiriwshilik, tereń bilimlilik penen ǵana emes, bálki olardıń ádepliligide joqarı mánis-mazmunǵa iye. Ádeplilik basqalardı emes ózińdi húrmet etiw degeni. Ásirese, biziń milliy dástúrlerimizde insanniń kámilligi, eń dáslep onıń joqarı ádebiniń, ata-babalar miyrasın tereń úyrenip, onı bayıtıw, jası úlken, jası kishige húrmet kórsetiw háreketlerinde kózge kórinedi.

Ullı babamız Abu Nasr Farabiy ibarası menen aytqanda «xalqı xosh qılıqqa iye bolmaǵan mámleketlerde hákimiyatqa zárúrlík seziledi». Demek, jámiyettiń demokratiyalasıwı, insan erki hám huqıqlarınıń tolıq támiynleniwi, eń dáslep mámlket turǵınlarınıń minez-qulqı, mádeniy-ádeplilik hám ruwxıy kamalatına baylanıslı eken. Eger xalıq óz huqıq normalarında ámel qılınıp atırǵan nızamlarǵa boysınıp jasawdı turmıs tárizine aylandırsa, óz háreketlerin málim nızamlar barısında túsine, joqarı aqlı, ádep-ikramlıq katigoriyaların turmıstıń hár bir minutında qadaǵalap barsa ǵana jámiyettiń ruwxıy kórinisi bárkamal boladı.

Paydalangan ádebiyatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T., “O'zbekiston”, 2008 y
2. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-18 jildlar . – T: O'zbekiston, 1996-2010.
3. Karimov I.A. Yuksak mánaviyat-yengilmas kuch. – T: Mánaviyat, 2008.
5. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T: O'zbekiston, 2010 – 78 b.
6. Ózbekistan Respublikası Prezidentligine talaban Shavkat Mirziyoevning Qaraqalpaqstan Respublikası saylawshıları menen ushırasıwdagı shıgıp sóylegen sózi. Erkin Qaraqalpaqstan gazetası 15-noyabr` 2016j.
7. Mirziyoev Sh. «Erkin hám abadan, demokratiyalıq Ózbekistan mámleketin márt hám ullı xalıqımız benen birge quramız» Erkin Qaraqalpaqstan 17-dekabr` 2016-j.
8. Mirziyoev Sh. «Milletlerara doslıq hám awızbirshilik xalıqtın tınıshlıgınıń hám abadanlıgınıń áhmiyetli faktorı» Erkin Qaraqalpaqstan 26-yanvar` 2017-j.

Sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalar:

1. Nazarov Q. Aksiologiya – qadriyatlar falsafasi. - T.: O'FMJ, 2004.
2. Nazarov Q.N. Bilish falsafasi. – T.: Universitet, 2005.
3. Nazarov Q. G'oyalar falsafasi. – T.: Akademiya, 2011.
4. Soifnazarov I. Kurs leksii po filosofii. – T.: 2004.
5. [Choriev A. Inson falsafasi. II. Mustaqil shaxs. Toshkent. Chinor. 2002](#)
6. Falsafa asoslari. Nazarov Q tahriri ostida. – T.: SHarq, 2005
7. Falsafa. Mamashokirov S. Taxriri ostida. – T.: Sharq, 2005.
8. Falsafa. Axmedova M. tahriri ostida . – T.:UFMJ, 2006.
9. Xayitov Sh., Xayitova K., Ziyautdinova X. Falsafa asoslari. Albom sxema. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.
10. [6. Erkaev A.R.Mánaviyat millat nishoni. Toshkent 1997.](#)
11. [Bazarbaev J. «Ruwxıyatımız marjanları» N. «Bilim» 2008.](#)

12. Bazarbaev J. «Milliy ideya biziń ideyamız». Nókis «Bilim» 2003
13. Bazarbaev J. «Milliy ideya jol kórsetiwshi juldız» Nókis. Qaraqalpaqstan 2011.
14. Bazarbaev J. Ádebiyat - ibrat mektebi. Nókis Bilim 2015
15. Bazarbaev J. Ruwxılıqtıń ádep-ikramlılıq tiykarları Nókis. NMPİ 2015
16. Bazarbaev J. Ómir bul sananıń kóterińkiligi. Nókis Bilim

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Jahon falsafasi tarixidan lavxalar. Nazarov Q. tahriri ostida. – T.: Sharq, 2004.
2. G'arb falsafasi. Nazarov Q. tahriri ostida. – T.: Sharq, 2005.
3. Falsafa entiklopedik lug'at. Nazarov Q. tahriri ostida. – T.: Sharq, 2011
4. Jo'rayev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – T.: Mánaviyat, 2008.
5. Noveshiy filosofskiy entiklopedicheskiy slovar`. – M.: 2001.
6. CHoriyea A. Inson falsafasi. – Toshkyent.: O'FMJ, 2006.
7. Qurbonova L. Borliq falsafasi. – Andijon: ADU, 2009
8. Qurbonova L. Inson falsafasi. – Andijon: ADU, 2009
9. Mámbetov K. Ájiniyaz. Nókis., 1994

Elyektron tálim ryesurslari:

1. [www. philosophy.ru](http://www.philosophy.ru).
2. [http// www.intencia.ru](http://www.intencia.ru).
3. [http:// www. anthropology.ru](http://www.anthropology.ru)
4. [http:// www. ido.rudn.ru](http://www.ido.rudn.ru).
5. [http:// www. filosofia.ru](http://www.filosofia.ru).
6. [http:// www. falsafa.dc.uz](http://www.falsafa.dc.uz).
7. 8. [http:// www.lib.ru/ FILISOF](http://www.lib.ru/FILISOF).
8. [http:// www.filam.ru/sait.phg](http://www.filam.ru/sait.phg).
9. [www. Ziyo net.uz](http://www.Ziyo.net.uz)